

Περιφέρεια | Regional Integration: Politics, Economics, Governance

Τόμ. 17, Αρ. 1 (2024)

Περιφέρεια | Regional Integration: Politics, Economics, Governance

Spring | Άνοιξη 2024 Issue | Τεύχος 17

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
REGIONAL
INTEGRATION
politics economics governance

RESEARCH ARTICLES
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

Αναστάσιος Χάρδας Οικονομικός εθνικισμός και εκβιομηχάνιση
Χρήστος Μουρδουκούτσας & Χαράλαμπος Χρυσομαλλίδης Αποτίμηση της διαχείρισης της στρατηγικής έξυπνης εξειδίκευσης 2014-2020 στην Ελλάδα: Συγκριτική ανάλυση δύο περιφερειών
Γιώργος Μαρής & Φωτεινή Κουλούρη Εξευρωπαϊσμός και κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση την εποχή της πανδημίας Covid-19: Η περίπτωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας
Antonios Karvounis Narratives of Europeanisation and City Diplomacy: The city networking experience of the Greek municipalities

POLICY PAPER
ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Γεώργιος Κουκάκης Η Στρατηγική Θαλάσσιας Ασφάλειας της ΕΕ και η συμβολή της στην περιφερειακή ολοκλήρωση των κρατών της Ανατολικής Μεσογείου

BOOK REVIEW
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Συγκριτική Πολιτική Οικονομία (Πέτρο Μπαζώτη)

Επιστημονική επιθεώρηση για την περιφερειακή ολοκλήρωση-πολιτική, οικονομία & διακυβέρνηση

Οικονομικός εθνικισμός και εκβιομηχάνιση

Αναστάσιος Χάρδας

doi: [10.12681/ri.37529](https://doi.org/10.12681/ri.37529)

Copyright © 2024, Αναστάσιος Χάρδας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χάρδας Α. (2024). Οικονομικός εθνικισμός και εκβιομηχάνιση. *Περιφέρεια | Regional Integration: Politics, Economics, Governance*, 17(1), 7-31. <https://doi.org/10.12681/ri.37529>

Οικονομικός εθνικισμός και εκβιομηχάνιση

Αναστάσιος Χάρδας, Επίκουρος Καθηγητής,
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Οι εξελίξεις των τελευταίων 10 ετών στην παγκόσμια πολιτική οικονομία έχουν συμβάλλει στην εκ νέου προσέγγιση του οικονομικού ρόλου του κράτους. Ο οικονομικός εθνικισμός αποτέλεσε την πρώτη έννοια που διατύπωσε συστηματικές θεωρητικές και αναλυτικές συνεισφορές αναφορικά με τους ρόλους που μπορεί να διαδραματίσει ένα κράτος στην υποβοήθηση της εγχώριας εκβιομηχάνισης. Οι ρόλοι αυτοί αφορούν το εγχώριο και το διεθνές επίπεδο κρατικών πολιτικών. Στο άρθρο αναλύονται οι κυριότερες περιπτώσεις χωρών που θεωρείται ότι ανέπτυξαν ισχυρή και εξαγωγική βιομηχανική βάση ακολουθώντας πολιτικές οικονομικού εθνικισμού. Σε αυτές εντάσσονται περιπτώσεις τόσο από το παρελθόν όσο και από το παρόν.

Λέξεις κλειδιά: Οικονομικός εθνικισμός, εκβιομηχάνιση, List, βιομηχανικές πολιτικές, διεθνές εμπόριο

Economic nationalism and industrialisation

Anastassios Chardas, Assistant Professor,
Department of Political Science, Democritus University of Thrace, achardas@gmail.com

Abstract

Developments in the global political economy over the last 10 years have called for a reinterpretation of the state's economic role. Economic nationalism was the first notion that formulated systematic theoretical and analytical contributions regarding the roles that a state can play in assisting domestic industrialisation. These roles are about the domestic and international levels of state policies. This article analyses the main cases of countries that are considered to have developed a strong and export-oriented industrial base through the adoption of policies of economic nationalism. These include cases from both the past and the present.

Keywords: Economic nationalism, industrialisation, List, industrial policies, global trade

1. Εισαγωγή

Οικονομικός ρόλος του κράτους αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης στο πλαίσιο της κλασικής πολιτικής οικονομίας αλλά και από μετέπειτα προσεγγίσεις όπως η Ιστορική Σχολή των Οικονομικών. Επίσης έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ο ρόλος που διαδραμάτιζε το κράτος στην οικονομία ήταν κεντρικό πεδίο έρευνας στο πλαίσιο των Κεϋνσιανών οικονομικών. Στο πλαίσιο εφαρμογής των Κεϋνσιανών οικονομικών πολιτικών το κράτος διαδραμάτιζε σημαντικούς και πολυδιάστατους οικονομικούς και νομισματικούς ρόλους. Αυτές οι πολιτικές είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην βιομηχανική παραγωγή των χωρών που τις εφαρμόζαν. Εκτός όμως από αυτές τις έμμεσες επιπτώσεις, η οικονομική ανοικτοδότηση σε χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία μετά τον Β΄ ΠΠ βασίστηκε σε ισχυρές βιομηχανικές και εμπορικές πολιτικές, στις οποίες το κράτος διαδραμάτιζε συντονιστικό αλλά και χρηματοδοτικό ρόλο.

Από την δεκαετία του 1980 έως την έλευση της οικονομικής κρίσης το 2007/08, ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους στην οικονομία είχε αμφισβητηθεί. Η επικρατούσα αντίληψη που διαμορφώθηκε έκτοτε ήταν ότι το κράτος δεν θα έπρεπε να παρεμβαίνει στην αγορά, διότι δημιουργούσε στρεβλώσεις και καταστράτηγηση των αρχών του ελεύθερου ανταγωνισμού. Τα επιχειρήματα που εξηγούσαν αυτή την κριτική στάση έναντι του ρόλου που θα μπορούσε να διαδραματίσει το κράτος σε μια φιλελεύθερη οικονομία της αγοράς αφορούσαν τόσο τις υπερεθνικές όσο εγχώριες οικονομικές πολιτικές. Αναφορικά με το υπερεθνικό επίπεδο, η συναίνεση που διαμορφώθηκε ήταν ότι οι τελωνειακοί δασμοί αλλά και κάθε είδους φραγμοί στο διεθνές εμπόριο αποτελούσαν προσχώματα για την αποδοτική λειτουργία του διεθνούς εμπορίου. Τα κράτη που διατηρούσαν αυτά τα εμπόδια ακολουθούσαν προστατευτικές εμπορικές πολιτικές, οι οποίες έκαναν τα εγχωρίως παραγόμενα προϊόντα πιο ανταγωνιστικά από τα εισαγόμενα.

Αναφορικά με το εθνικό επίπεδο, η αρνητική αποτύπωση του οικονομικού ρόλου του κράτους ήταν ακόμη πιο έντονη αφού η κρατική παρεμβατικότητα στην οικονομία θεωρήθηκε υπεύθυνη- ταυτόχρονα με άλλες παραμέτρους- για τις οικονομικές κρίσεις που βίωσαν οι Δυτικές οικονομίες εκείνη την εποχή. Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους θεωρήθηκε ότι συνέβαλλαν στο λεγόμενο 'crowding-out effect'. Τα αυξημένα επίπεδα φορολόγησης που ήταν απαραίτητα για να προβεί το εκάστοτε κράτος σε παραγωγικές επενδύσεις, μείωναν τα αντίστοιχα διαθέσιμα από τον ιδιωτικό τομέα. Επίσης, οι επενδύσεις του κράτους σε συγκεκριμένους τομείς με τη χρηματοδοτική υποστήριξη των δημόσιων δαπανών, περιόριζαν τις προοπτικές ιδιωτών επιχειρηματιών να επενδύσουν στους ίδιους τομείς αφού για αυτούς το επιχειρηματικό ρίσκο ήταν υψηλότερο.

Ασφαλώς, ενώ στο ιδεολογικό, ρητορικό και πολιτικό επίπεδο ο οικονομικός ρόλος του κράτους αμφισβητήθηκε, στο επίπεδο των δημόσιων πολιτικών που εφαρμόζονταν η κατάσταση ήταν διαφορετική. Στις ΗΠΑ, το κράτος συνέχισε να τονώνει την εγχώρια βιομηχανία μέσα από επενδύσεις στο λεγόμενο στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα. Οι λειτουργίες αυτές έχουν αποτυπωθεί εννοιολογικά με τον όρο 'κρυφό αναπτυξιακό κράτος' (Bloch, 2008, Mazzucato, 2015). Παράλληλα, μεγάλες Ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία συ-

νέχισαν να ασκούν διαφορετικού τύπου βιομηχανικές πολιτικές ακόμη και μετά την υιοθέτηση της Κοινής Αγοράς της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), η οποία θεωρητικά απαγορεύει τις άμεσες κρατικές χρηματοδοτικές ενισχύσεις σε εγχώριες επιχειρήσεις. Εξάλλου, στο επίπεδο της ΕΕ μπορεί να υποστηριχθεί ότι η 'Στρατηγική της Λισσαβόνας' και η 'Στρατηγική Ευρώπη 2020' εμπεριείχαν σαφή στοιχεία βιομηχανικής στρατηγικής αν και δεν υποστηρίχθηκαν από εξειδικευμένους χρηματοδοτικούς πόρους.

Παρόλα αυτά, σε επίπεδο πολιτικής ρητορικής, ιδεολογίας αλλά και πολιτικών θέσεων σε υπερεθνικούς εμπορικούς περιφερειακούς οργανισμούς (Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου από το 1995), η στάση ειδικά των ΗΠΑ παρέμεινε σταθερά προσηλωμένη στην προώθηση της φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου και της κατάργησης κάθε εγχώριας πολιτικής ενίσχυσης της βιομηχανίας. Αυτός ήταν εξάλλου και ο λόγος που το 'αναπτυξιακό κράτος' στις ΗΠΑ παρέμεινε κρυφό όπως αναφέραμε. Από την άλλη, η αναλυτική απαξίωση των κρατικών οικονομικών παρεμβάσεων για την τόνωση της εγχώριας βιομηχανίας, δεν αντικατοπτρίζει την έρευνα που αφορά περιοχές εκτός των ΗΠΑ και της Κεντρικής Ευρώπης. Το εννοιολογικό πλαίσιο του οικονομικού εθνικισμού, που είχε πρώτα αναπτυχθεί από τον Friedrich List τον 19ο αιώνα, επανήλθε στο προσκήνιο προκειμένου να αποτυπώσει τις πολύπλοκες, γεωγραφικά και ιστορικά προσδιορισμένες σχέσεις κράτους-αγοράς στις χώρες που εκβιομηχανίστηκαν μετά τον Β΄ ΠΠ.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να αποτυπώσει τα βασικά σημεία των μελετών περί οικονομικού εθνικισμού όπως καταγράφονται από την πολιτική οικονομία της εκβιομηχάνισης και την οικονομική ιστορία. Μέσα από την ανάλυση της κρατικά υποβοηθούμενης εκβιομηχάνισης στις πιο εμβληματικές περιπτώσεις χωρών κατά την διάρκεια διαφορετικών ιστορικών περιόδων, επιχειρούμε να εξηγήσουμε τις ομοιότητες αλλά και τις διαφορές στις μορφές οικονομικού εθνικισμού.

Αυτό κρίνεται αναγκαίο δεδομένων των ευρύτερων πραγματολογικών πολιτικών και οικονομικών μετασχηματισμών που λαμβάνουν χώρα τα τελευταία 15 έτη και έχουν επαναφέρει τον οικονομικό ρόλο του κράτους στο επίκεντρο της έρευνας της πολιτικής οικονομίας (Garrard, 2022). Η εκπληκτική οικονομική άνοδος της Κίνας και ο αδιαμφισβήτητος ρόλος που διαδραμάτισε το Κινεζικό κράτος σε αυτήν (Karagiannis κ.ά., 2021), η ανάδυση νέων περιφερειακών δυνάμεων από τον Παγκόσμιο Νότο (Πετρόπουλος, 2023), ο εμπορικός πόλεμος που διεξάγεται ανάμεσα στις ΗΠΑ και την Κίνα από το 2018 (Hua, 2022), οι απανωτές κρίσεις που βιώνει ο παγκόσμιος καπιταλισμός (Tooze, 2021), η επισιτιστική και ενεργειακή κρίση που επέφερε ο πόλεμος στην Ουκρανία και ασφαλώς η πανδημία, έχουν μεταβάλλει εντελώς το τοπίο στην διεθνή πολιτική και οικονομία.

Το πλήρως φιλελευθεροποιημένο διεθνές εμπόριο αμφισβητείται, οι πληθωριστικές πιέσεις στην παραγωγή πρώτων υλών και ενέργειας επαναφέρουν στο προσκήνιο ζητήματα εθνικής παραγωγικής αυτονομίας. Ταυτόχρονα, οι εξελίξεις στην έρευνα και την τεχνολογία, η πρωτοπορία που φαίνεται να απολαμβάνει στις παγκόσμιες αγορές η Κίνα στην τεχνολογική αλλά και ευρύτερα στην βιομηχανική παραγωγή, οι διεθνείς νομισματικοί μετασχηματισμοί αλλά και οι προκλήσεις που αφορούν την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, ανα-

δεικνύουν τη σημασία των δημόσιων επενδύσεων στην αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων. Ακόμη και στην ΕΕ και τις ΗΠΑ, οι οποίες προωθούσαν το φιλελευθεροποιημένο διεθνές εμπόριο ως μοναδική λύση για την παγκόσμια ευημερία, αναλύσεις που αφορούν την από-παγκοσμιοποίηση (García-Herrero και Tan, 2020) ή την ανάγκη διαμόρφωσης 'ανοιχτής στρατηγικής αυτονομίας' (DiCarlo και Schmitz, 2023), έχουν επαναφέρει στο προσκήνιο τον οικονομικό ρόλο του κράτους στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις αλλά και με τη μορφή βιομηχανικών πολιτικών. Θεωρούμε ότι η αποτύπωση των ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένων σχέσεων κράτους-αγοράς στην υποβοήθηση της εκβιομηχάνισης, μπορεί να συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση αυτών των αλληλοεπιδράσεων και για την σημερινή συγκυρία. Συχνά, οι σύγχρονοι μετασχηματισμοί σε αυτά τα πλαίσια παρουσιάζονται ως προάγγελοι διαλυτικών επιδράσεων στον φιλελεύθερο καπιταλισμό. Μέσα από την ανάλυση που παρέχουμε στο άρθρο, αποσαφηνίζουμε ότι παρότι υπήρξαν περίοδοι κατά τις οποίες ο οικονομικός εθνικισμός όντως συνέβαλλε σε αρνητικές οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, η πλαισίωση της εκβιομηχάνισης από εγχώριες και υπερεθνικές οικονομικές πολιτικές από μόνη της δεν αποτελεί παράγοντα που να προαναγγέλλει τέτοιου τύπου μετασχηματισμούς. Ουσιαστικά, δεν έχει υπάρξει περίπτωση εκβιομηχανισμένης χώρας η οποία να μην εφάρμοσε κάποια παραλλαγή οικονομικού εθνικισμού, συνεπώς οι ανησυχίες που εκφράζονται σχετικά με την ρητορική αλλά και εμπειρική επιστροφή αυτών των δημόσιων πολιτικών είναι παραπλανητική.

Από την άλλη, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι σχέσεις κράτους-αγοράς στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλισμού δεν είχαν ούτε έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά για όλες τις χώρες. Στην ενότητα που αφορούν τις χώρες που εκβιομηχανίστηκαν μετά τη Μεγάλη Βρετανία (ΜΒ) στα τέλη του 19ου αιώνα, οι εμπορικές και βιομηχανικές πολιτικές είχαν αρκετά κοινά στοιχεία. Στο πλαίσιο του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου και χρηματιστικοποιημένου καπιταλισμού όμως, οι μορφές που λαμβάνουν αυτές οι σχέσεις καθορίζονται τόσο από τις ευρύτερες θεσμικές συνθήκες των υπό εξέταση χωρών αλλά κυρίως από τις εκάστοτε αναπτυξιακές και γεωπολιτικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν. Στην ΕΕ και στις ΗΠΑ για παράδειγμα, τα σημαντικότερα ζητήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι εγχώριες κυβερνήσεις αφορούν την μετάβαση σε 'πράσινες' μορφές ενέργειας και την ανάγκη ψηφιακού μετασχηματισμού των οικονομιών τους. Εξάλλου, ο νομισματικός εθνικισμός που ακολούθησαν τόσο η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) όσο και η Federal Reserve (Fed) για την αντιμετώπιση της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007/08, σηματοδότησε σύγχρονους τρόπους -έμμεσης- κρατικής παρέμβασης στην εγχώρια βιομηχανία. Ενώ η μετάβαση στην ψηφιακή οικονομία αποτελεί κομβικό στόχο και για το Κινεζικό κράτος, οι ευρύτεροι θεσμικοί τρόποι λειτουργίας αλλά κυρίως η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση της χώρας, έχουν επιβάλλει την ανάγκη υιοθέτησης διαφοροποιημένων μορφών κρατικής υποβοήθησης της εγχώριας βιομηχανίας. Συνεπώς, παρότι είναι σημαντικό να αποτυπώσουμε τις λειτουργίες του οικονομικού εθνικισμού

σε μακρο-ιστορικό πλαίσιο, είναι επίσης σημαντικό να αποτυπώσουμε και τις διαφορές ανάμεσα στις σύγχρονες πραγματολογικές συνθήκες εντός των οποίων παρατηρείται αυτή η επιστροφή συγκριτικά με το παρελθόν.

Το παρόν άρθρο διαφέρει από συμβατικά επιστημονικά άρθρα από την άποψη ότι δεν εξετάζει κατά πόσο κάποια ερευνητική υπόθεση επαληθεύεται. Παραμένει σε ευρύ επίπεδο ανάλυσης, βασίζεται σε δευτερεύουσα βιβλιογραφία από διαφορετικά αλλά συγγενή ακαδημαϊκά πεδία και καταλήγει σε επιστημολογικά αλλά και εμπειρικά συμπεράσματα. Το υπόλοιπο του άρθρου κατανέμεται ως εξής: Η επόμενη ενότητα αποτυπώνει τις θεωρητικές και αναλυτικές παραδοχές στις οποίες βασίζεται ο οικονομικός εθνικισμός, εστιάζοντας στις υπερεθνικές και τις εγχώριες διαστάσεις του. Η τρίτη ενότητα εστιάζει αναλυτικά στους τρόπους με τους οποίους ο οικονομικός εθνικισμός πλαισίωσε εθνικές βιομηχανικές μεταστροφές για τις χώρες που εκβιομηχανίστηκαν με το πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης. Η τέταρτη ενότητα επιδιώκει το ίδιο, αυτή τη φορά αναφορικά με τις χώρες που εκβιομηχανίστηκαν μετά τον Β΄ ΠΠ. Η πέμπτη ενότητα αφορά τους τρόπους εφαρμογής του οικονομικού εθνικισμού κατά τα τελευταία 25 έτη και εστιάζει στην περίπτωση της πλέον σύγχρονης και μεγαλύτερης χώρας της οποίας η εκβιομηχάνιση έχει πλαισιωθεί από τον οικονομικό εθνικισμό, την Κίνα. Η τελευταία ενότητα συνοψίζει τα κύρια σημεία του άρθρου και επισημαίνει τις επιπτώσεις της ανάλυσης που επιχειρείται στο άρθρο για την μελλοντική έρευνα της πολιτικής οικονομίας αλλά και σε επίπεδο διεθνών και εγχώριων οικονομικών πολιτικών.

2. Οικονομικός εθνικισμός- Θεωρητικές αναλύσεις

Οι θεωρητικές ρίζες του οικονομικού εθνικισμού εντοπίζονται στην περίοδο της ευρωπαϊκής απολυταρχίας (16ος-18ος αιώνας) και στην υιοθέτηση του μερκαντιλισμού από τις μεγάλες αποικιοκρατικές δυνάμεις της εποχής (Helleiner, 2021b, Berrend, 2022). Ο μερκαντιλισμός ήταν ένα ρεύμα εμπειρικής οικονομικής πρακτικής και δεν απέκτησε κάποια συστηματική αναλυτική και θεωρητική βάση. Το βασικό του χαρακτηριστικό ήταν οι εκτεταμένες κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία, τόσο στο διεθνές όσο και στο επίπεδο εθνικού κράτους (Vaggi και Groenewegen, 2014). Πρωταρχικής σημασίας για τον μερκαντιλισμό ήταν η συνεχής μεγιστοποίηση της οικονομικής βάσης του εκάστοτε κράτους, που θα έδινε την δυνατότητα να διεξάγουν επιτυχημένους πολέμους με τα υπόλοιπα κράτη (Bourguine, 2022).

Με την σταδιακή έλευση της Βιομηχανικής Επανάστασης, ο μερκαντιλισμός έχασε την δυναμική του ως πλαίσιο οικονομικής πολιτικής (Vaggi και Groenewegen, 2014). Η πρώτη βιομηχανική καπιταλιστική οικονομία σταδιακά άρχισε να αίρει τους προστατευτικούς δασμούς και να μειώνει τον κρατικό παρεμβατισμό στην εθνική της οικονομία. Αυτή ήταν μια αρκετά μακρά διαδικασία, η οποία ολοκληρώθηκε με την κατάργηση του Νόμου περί Σιτηρών το 1841. Ασφαλώς, το πέρασμα σε πολιτικές φιλελεύθερου εμπορίου και ειδικότερα οι

προσπάθειες επιβολής τους σε όλα τα κράτη με τα οποία εμπορεύονταν, εξυπηρετούσε τα εθνικά συμφέροντα της MB, δεδομένης της ανεπτυγμένης βιομηχανικής της παραγωγής (Helleiner, 2021b). Σε θεωρητικό επίπεδο, οι Adam Smith και David Ricardo ήταν οι πρώτοι που αποτύπωσαν τις αρνητικές συνέπειες του μερκαντιλισμού και προώθησαν το επιχείρημα ότι το φιλελευθεροποιημένο διεθνές εμπόριο αποτελούσε παράγοντα αύξησης του παγκόσμιου πλούτου (Magliulo, 2022).

Ως αντιστάθμισμα στο επιχείρημα ότι όλα τα κράτη όφειλαν να φιλελευθεροποιήσουν το διεθνές τους εμπόριο, αναδύθηκε το αναλυτικό ρεύμα του οικονομικού εθνικισμού (Berend, 2022). Οι χώρες από τις οποίες αναδύθηκε η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν ήταν τυχαίες. Η Γερμανία (ακόμη Γερμανική Ένωση) και οι ΗΠΑ διέθεταν τα παραγωγικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά που τους επέτρεπε να ενισχύσουν την εθνική οικονομική τους ανάπτυξη και να τονώσουν την γεωπολιτική τους ισχύ. Παρόλα αυτά, η βιομηχανική ανάπτυξη και των δύο αυτών περιοχών ήταν ισχνή και η ενίσχυση της αποτέλεσε σημείο μελέτης από πολιτικούς οικονομολόγους που προέρχονταν από αυτές τις περιοχές.

Ο πολιτικός οικονομολόγος του οποίου το έργο θεωρείται ότι ανέπτυξε περισσότερο συστηματικά και αποτύπωσε εμπειρικά τον οικονομικό εθνικισμό ήταν ο Friedrich List (1856). Επηρεασμένος από τις πολιτικές που εφάρμοσε ο πρώτος Υπουργός Οικονομικών των ΗΠΑ, Alexander Hamilton, ο List προώθησε το επιχείρημα ότι η εκβιομηχάνιση που είχε επιτύχει η MB ήταν αποτέλεσμα των μερκαντιλιστικών πολιτικών που ακολουθούσε κατά την περίοδο της ευρωπαϊκής απολυταρχίας. Ως εκ τούτου, θεωρούσε ότι μοναδικός τρόπος για να μεταβεί και η Γερμανική Ένωση σε βιομηχανικό παραγωγικό στάδιο ήταν η επιβολή υψηλών δασμών στα βιομηχανικά προϊόντα και ταυτόχρονος οικονομικός κρατικός παρεμβατισμός στο εσωτερικό της.

Το ίδιο είχε υποστηρίξει και ο Hamilton για τις ΗΠΑ, οι οποίες είχαν το επιπλέον χαρακτηριστικό ότι έως την ανεξαρτητοποίησή τους αποτελούσαν αποικία της MB, συνεπώς υφίσταντο την εκμεταλλευτική μεταχείριση που επεφύλασσαν οι Βρετανοί για τις αποικίες τους. Προκειμένου να υπερκεράσουν αυτή την μειονεκτική θέση, οι ΗΠΑ όφειλαν να εγείρουν υψηλούς δασμολογικούς περιορισμούς στο εμπόριο τους, ειδικά σε βιομηχανικά αγαθά (Cohen και DeLong, 2016). Επίσης, η βιομηχανική παραγωγή έπρεπε να ενισχύεται συστηματικά από κρατικές παρεμβάσεις σε διάφορους τομείς, από την παροχή μεταφορικών υπηρεσιών έως την άμεση χρηματοδοτική ενίσχυση.

Ο οικονομικός εθνικισμός του List ήταν πιο επεξεργασμένος θεωρητικά από τις εμπειρικά προσανατολισμένες πολιτικές που πρότεινε ο Hamilton, αν και ο List αναγνώριζε τις επιρροές του από τον Hamilton (ο.π.). Ο List δεν αντιμετώπιζε εχθρικά το φιλελευθεροποιημένο διεθνές εμπόριο όπως συχνά αποτυπώνεται από σύγχρονες επιφανειακές αναλύσεις περί οικονομικού εθνικισμού, οι οποίες ταυτίζουν αυτές τις πρακτικές με τον οικονομικό προστατευτισμό και την παραγωγική επιστροφή των κρατών στα εθνικά τους σύνορα. Σίγουρα, υπάρχουν σημεία στο έργο του 'The National System of Political Economy' (1856), στα οποία

ασκεί δριμεία κριτική στο φιλελεύθερο εμπόριο, φθάνοντας στο σημείο να το συνδέσει με την αναπαραγωγή άνισων σχέσεων εξάρτησης ανάμεσα στα κράτη με ελλειμματικά και αυτά με πλεονασματικά εμπορικά ισοζύγια. Παρόλα αυτά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο List ήταν πολιτικά φιλελεύθερος, αλλά και οικονομικά θεωρούσε ότι μακροπρόθεσμα, η ενσωμάτωση των κρατών στις διεθνείς εμπορικές ροές ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της βιομηχανικής τους ισχύος (Wendler, 2023).

Το ζήτημα όμως στο οποίο έδινε ιδιαίτερη σημασία ο List ήταν ότι η μετάβαση από το αγροτικό-φεουδαλιστικό σύστημα παραγωγής στο βιομηχανικό, δεν μπορούσε να επιτευχθεί με 'φυσικό' τρόπο. Οι Βρετανοί φιλελεύθεροι κλασικοί πολιτικοί οικονομολόγοι των πρώτων μισών του 19ου αιώνα θεωρούσαν ότι αν σε μια εθνική οικονομία αποσύρονταν το κράτος από οικονομικές παρεμβάσεις, η βιομηχανική ανάπτυξη θα έρχονταν ως αποτέλεσμα της ατομικής οικονομικής δραστηριοποίησης επιχειρηματιών που θα αναζητούσαν κέρδη. Σε ανάλογα πλαίσια κινήθηκε μετέπειτα και ο Karl Polanyi (1944), ο οποίος αποτύπωσε τις απαρχές του φιλελευθέρου καπιταλιστικού συστήματος σε μια σειρά από κρατικές παρεμβάσεις όπως οι Νόμοι για τις Περιφράξεις (enclosure laws). Όπως ο List, και ο Polanyi εννοιολόγησε την ανάπτυξη του φιλελεύθερου καπιταλισμού στην Αγγλία μέσα από την παράλληλη και συμπληρωματική δράση κράτους και αγοράς.

Επίσης, ο List θεωρούσε ότι η φιλελεύθερη οικονομία της αγοράς δεν ενσωμάτωνε τους κατάλληλους μηχανισμούς για να πραγματοποιηθεί αυτή η παραγωγική μεταστροφή. Έδινε δηλαδή ιδιαίτερη σημασία στην ιστορικότητα της μετάβασης από ένα παραγωγικό σύστημα στο επόμενο αλλά και στην συγκριτική οικονομική θέση του κάθε κράτους. Η βασική αναλυτική έννοια με την οποία έχει ταυτιστεί στην πολιτική οικονομία της εκβιομηχάνισης ο List, είναι το επιχειρήμα περί νηπιακής βιομηχανίας (infant-industry argument) (Ha-Joon Chang, 2002). Βάσει αυτής της έννοιας, τα κράτη με ισχνή βιομηχανική παραγωγή, οφείλουν να υιοθετήσουν εμπορικές πολιτικές που θέτουν υψηλούς εισαγωγικούς δασμούς. Με αυτό τον τρόπο καθίστανται ακριβότερες οι εισαγωγές και ενισχύεται η εγχώρια βιομηχανική παραγωγή. Ταυτόχρονα, στο εγχώριο επίπεδο μετουσιώνουν τα έσοδα που προκύπτουν από τους δασμούς σε κρατικές επιδοτήσεις, οι οποίες ενισχύουν τις αναδυόμενες βιομηχανίες. Με αυτό τον τρόπο ενισχύεται περαιτέρω η εγχώρια βιομηχανική παραγωγή στους τομείς στους οποίους επιβάλλονται οι τελωνειακοί δασμοί.

Το συνδυαστικό αποτέλεσμα των δύο αυτών πολιτικών είναι η διαμόρφωση μιας 'νηπιακής' εθνικής βιομηχανικής βάσης, η οποία μακροπρόθεσμα είναι σε θέση να ανταγωνιστεί τις βιομηχανίες των ήδη εκβιομηχανισμένων κρατών. Όταν όμως οι υποστηριζόμενες βιομηχανίες πέρασαν τα πρώτα στάδια ανάπτυξης, έπρεπε να αφήνονται να ανταγωνιστούν στις διεθνείς αγορές. Συνεπώς, ο List δεν προωθούσε την θέση ότι το κράτος όφειλε να προστατεύει και να ενισχύει χρηματοδοτικά εθνικές επιχειρήσεις χωρίς όρους και προϋποθέσεις. Θεωρούσε ότι η κρατική υποστήριξη ήταν απαραίτητη στα πρώτα στάδια λειτουργίας μιας

επιχείρησης, αλλά το κράτος όφειλε να αποσύρεται εφόσον μια βιομηχανία καθίσταντο βιώσιμη και ανταγωνιστική στις διεθνείς αγορές.

Τα τελευταία έτη έχουν δημοσιευτεί ενδιαφέρουσες και εμβριθείς αναλύσεις του οικονομικού εθνικισμού ως ρεύμα οικονομικής σκέψης και πρακτικής, τόσο ιστορικά όσο και σε σχέση με τις επιμέρους αναλυτικές διαστάσεις που έλαβε σε διαφορετικά γεωγραφικά σημεία (Suese, 2023, Heillener, 2022, Pickel, 2022). Συνεπώς, δεν κρίνουμε απαραίτητο να επεκταθούμε περαιτέρω αναφορικά με τον οικονομικό εθνικισμό. Αυτό που αξίζει να επισημανθεί όμως είναι ότι ο οικονομικός εθνικισμός αποτέλεσε πεδίο μελέτης και στο πλαίσιο της μεταγενέστερης Γερμανικής Ιστορικής Σχολής των Οικονομικών, της οποίας ο List θεωρείται προπομπός (Cardoso και Psalidopoulos, 2016). Επίσης, στις ΗΠΑ το έργο του List αναπτύχθηκε από μελετητές του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, όπως ο Henry Carrey (Helleiner, 2021b). Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ως έννοια ο οικονομικός εθνικισμός έχει χρησιμοποιηθεί για να πλαισιώσει ευρύτατη γκάμα αναπτυξιακών, οικονομικών, βιομηχανικών, κοινωνικών, τεχνολογικών και εμπορικών πολιτικών και δεν έχει κάποιο συνεκτικό αναλυτικό περιεχόμενο (Pickel, 2022). Ο οικονομικός εθνικισμός ως έννοια παραμένει ρευστός και δεν έχει από ιδεολογικό περιεχόμενο ή συγκεκριμένες προτάσεις δημόσιων πολιτικών. Στο παρόν άρθρο αντιλαμβανόμαστε τον οικονομικό εθνικισμό στις δύο διαστάσεις του, την υπερεθνική (δασμολογικές πολιτικές) και την εγχώρια (βιομηχανικές, αναπτυξιακές, τεχνολογικές πολιτικές στήριξης της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής).

3. Εμπειρικές αποτυπώσεις του οικονομικού εθνικισμού κατά το πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης

Η οικονομική ιστορία δείχνει ότι πολιτικές κρατικά υποστηριζόμενης εκβιομηχάνισης ακολούθησαν όλα τα κράτη που εκβιομηχανίστηκαν κατά το λεγόμενο πρώτο στάδιο της εκβιομηχάνισης (Trebilcock, 1991, Bairoch, 1993). Η πρώτη βιομηχανική καπιταλιστική οικονομία ήταν όπως είδαμε η ΜΒ, η οποία πέρασε στο στάδιο της εκβιομηχάνισης το ίδιο περίπου διάστημα με το τέλος του μερκαντισμού. Ακολούθησαν το Βέλγιο, οι ΗΠΑ, η Γερμανία, η Γαλλία και η Ιαπωνία. Οι ΗΠΑ και η Γερμανία ακολούθησαν πολιτικές οικονομικού εθνικισμού ειδικά κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Αυτός είναι και ο λόγος που όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, στις δύο αυτές χώρες έγινε συστηματικότερη επεξεργασία του οικονομικού εθνικισμού.

Οι στρατηγικές που υιοθετήθηκαν σε αυτές τις χώρες βασιζόνταν σε ένα συνδυασμό κρατικών επενδύσεων στους τομείς των μεταφορών και της εκπαίδευσης, την δημιουργία ενιαίων αγορών στο εσωτερικό των κρατών μέσω της κατάργησης των τελωνειακών δασμών, αλλά και τη διατήρηση υψηλών επιπέδων δασμολογικής προστασίας στο εξωτερικό τους εμπόριο. Στις ΗΠΑ καταργήθηκαν όλοι οι τελωνειακοί δασμοί ανάμεσα στις πολιτείες, ενώ και στη Γερμανία, η ενοποίηση της Γερμανικής Ένωσης και της Πρωσίας σε ενιαίο κράτος το 1871 έδωσε την δυνατότητα κατάργησης όλων των εμπορικών εμποδίων ανάμεσα στα

επιμέρους κρατίδια της χώρας. Ήδη όμως είχε διαμορφωθεί η πρώτη τελωνειακή ένωση ανάμεσα στα Γερμανικά κρατίδια και την Πρωσία στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα (Zollverein), η οποία περιλάμβανε και κοινό εξωτερικό δασμολόγιο με τα υπόλοιπα κράτη με τα οποία εμπορεύονταν. Η παρατεταμένη οικονομική κρίση, που διήρκεσε κατά την περίοδο 1873-1896, συνέβαλλε στην εκθετική αύξηση των δασμών στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις της Γερμανίας (Berrend, 2022).

Στις ΗΠΑ, οι υψηλοί δασμοί απέκτησαν και πολιτικό περιεχόμενο κατά τα πρώτα στάδια της εκβιομηχάνισης για δύο λόγους. Ο πρώτος είχε να κάνει με την απώθηση του κεφαλαίου της MB και τις προσπάθειες για διαμόρφωση εθνικής οικονομικής ταυτότητας. Ο δεύτερος αφορούσε την ανάγκη ενσωμάτωσης των οικονομικών στρωμάτων με εξαγωγικό προσανατολισμό, τα οποία διεκδικούσαν δασμολογική προστασία έναντι των εισαγωγών σε ομοειδή προϊόντα (Wraight, 2022). Το πρώτο στάδιο εκβιομηχάνισης στις ΗΠΑ έλαβε χώρα μετά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, αλλά ήταν κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα όταν οι ΗΠΑ απογειώθηκαν βιομηχανικά, ξεπερνώντας σε όρους τεχνολογικής καινοτομίας τη MB. Αυτό επετεύχθη μέσα από ένα συνδυασμό πολύ υψηλών δασμών και στοχευμένων αναπτυξιακών πολιτικών με σαφή προσανατολισμό την αναβάθμιση της τεχνολογικής και βιομηχανικής βάσης της χώρας (Cohen και DeLong, 2016).

Αναφορικά με τις άλλες τρεις χώρες που εκβιομηχανίστηκαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, τόσο οι ΗΠΑ όσο και οι Γερμανία, Γαλλία στήριξαν την εκβιομηχάνιση τους σε ένα πλέγμα σύνθετων αλληλεπιδράσεων ανάμεσα σε κρατικές ή κρατικά υποστηριζόμενες ιδιωτικές τράπεζες, το αναδυόμενο βιομηχανικό επιχειρηματικό κεφάλαιο της εποχής και τα επαγγελματικά στρώματα που το περιέβαλλαν (δικηγόροι, χρηματιστές μεταξύ άλλων). Οι παραγωγικοί δρώντες που συμμετείχαν σε αυτά τα δίκτυα υποστηρίχθηκαν από μια σειρά από εργαλεία, τα οποία είχαν ως στόχο την ενεργή παρέμβαση στις οικονομικές διεργασίες με στόχο την υποβοήθηση της εγχώριας βιομηχανίας. Τα εργαλεία αυτά ήταν πολλά και δεν ήταν σε όλες περιπτώσεις τα ίδια. Για παράδειγμα, οι κυβερνήσεις στην Γερμανία προώθησαν την εσκεμμένη δημιουργία καρτέλ ανάμεσα σε ομοειδείς επιχειρήσεις, στις οποίες ουσιαστικά παρείχαν τη δυνατότητα να συμφωνούν το ύψος των τιμών τους προκειμένου να ενισχύεται η εθνική βιομηχανική παραγωγή (Holm, 2018). Ο βασικότερος όμως χώρος δημόσιας πολιτικής που διαφοροποιεί τις Ηπειρωτικές χώρες από τις ΗΠΑ αφορά τον ρόλο που διαδραμάτισε η τραπεζική πίστη στην υποβοήθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης.

Συγκεκριμένα, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα διαμορφώθηκαν οι βάσεις για το αποκαλούμενο στην σχετική βιβλιογραφία 'υπομονετικό κεφάλαιο' στη Γερμανία (patient capital) (Deeg κ.ά., 2016). Αυτός ο όρος αφορά τρόπους τραπεζικής λειτουργίας που δεν εστιάζουν στη βραχυχρόνια απόδοση των τραπεζικών δανείων. Επιδίωξη είναι η ανάπτυξη στενών σχέσεων ανάμεσα στους τραπεζικούς δρώντες και πιθανούς επενδυτές, η αλληλεπίδραση τους κατά την χάραξη και εφαρμογή επενδυτικών πολιτικών και η από κοινού αποτύπωση επενδυτικών δυνατοτήτων που θα συμβάλλουν στην εκβιομηχάνιση της χώρας. Με την χρηματοδοτική υποστήριξη από τις εγχώριες Κεντρικές Τράπεζες, το ιδιωτικό τραπε-

ζικό σύστημα χρηματοδοτούσε επενδύσεις με σημαντικά ρίσκα και περιορισμένες εγγυήσεις για την αποπληρωμή των δανείων που προσέφεραν. Οι τράπεζες δεν εμπλέκονταν μόνο στα αρχικά στάδια των βιομηχανικών επενδύσεων, εκπρόσωποι τους συμμετείχαν και στα Διοικητικά Συμβούλια των χρηματοδοτούμενων βιομηχανιών προκειμένου να συμμετέχουν ενεργά στη διοίκηση της επιχείρησης.

Αυτός ο ρόλος των τραπεζών θεωρείται κομβικής σημασίας στην εκβιομηχάνιση των χωρών που η Συγκριτική Πολιτική Οικονομία αποτυπώνει ως Συντονισμένες Οικονομίες της Αγοράς (ΣΟΑ) (Clift, 2021). Σε αυτές, ο καπιταλισμός είναι εμπεδωμένος σε ένα πυκνό πλέγμα θεσμικών ρυθμίσεων που αφήνουν ευρύτερα περιθώρια για την ανάληψη επενδυτικών ρίσκων συγκριτικά με τις Φιλελεύθερες Οικονομίες της Αγοράς (ΦΟΑ), όπου το τραπεζικό και ευρύτερα χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι αποκλειστικά προσανατολισμένο στην παροχή πιστώσεων με πολύ περιορισμένο ορίζοντα (Clift, 2007). Με άλλα λόγια, στις ΦΟΑ ο ρόλος των τραπεζών είναι να προσφέρουν πιστώσεις με χαμηλά επίπεδα ρίσκου, υψηλές εγγυήσεις για την αποπληρωμή τους και συνεπώς μεγαλύτερες πιθανότητες να επιφέρουν βραχυχρόνια χρηματοδοτικά οφέλη στους μεγάλους επενδυτές και μετόχους. Αντίθετα, στις ΣΟΑ ο στόχος είναι η ανάπτυξη μακροχρόνιων επενδυτικών πλάνων που θα ενισχύσουν την εγχώρια βιομηχανία της χώρας και δεν θα επιφέρουν απαραίτητα πολύ υψηλές αποδόσεις, τουλάχιστον βραχυχρόνια. Ασφαλώς, αυτά τα διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά της λειτουργίας των τραπεζικών και χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων έχουν απωλέσει σημαντικό μέρος της δυναμικής τους στο πλαίσιο του χρηματιστικοποιημένου καπιταλισμού που έχει διαμορφωθεί τα τελευταία 20 έτη και στις ΣΟΑ (Deeg κ.ά., 2016). Παρόλα αυτά, ο ρόλος των τραπεζών στην παροχή 'υπομονετικού κεφαλαίου' στα στάδια κατά τα οποία η εκβιομηχάνιση 'απογειώθηκε' (take off stage) στη Γερμανία και στη Γαλλία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αλλά και μετέπειτα δεν αμφισβητείται (Zysman, 1983).

Αντιθέτως στις ΗΠΑ, η οποία αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση ΦΟΑ, δεν αναπτύχθηκε τέτοιου είδους τραπεζική λειτουργία. Το τραπεζικό σύστημα που διαμορφώθηκε ήταν -και παραμένει- κατακερματισμένο στις διαφορετικές πολιτείες, με αποτέλεσμα να χάνεται η δυνατότητα υιοθέτησης κοινών τραπεζικών πρακτικών (Menz, 2017). Ο κατακερματισμός αυτός ήταν αντίθετος στα αρχικά πλάνα του Hamilton για την κρατικά υποβοηθούμενη εκβιομηχάνιση των ΗΠΑ. Ο Hamilton θεωρούσε κομβικής σημασίας την ίδρυση μιας Εθνικής Κεντρικής Τράπεζας που θα είχε την επίβλεψη και τον συντονισμό της κατανομής των πιστώσεων από τις ιδιωτικές τράπεζες. Κάτι τέτοιο όμως θεωρήθηκε απαραίτητη συγκέντρωση εξουσιών σε ομοσπονδιακές δομές από τους πρώτους κυβερνήτες των ΗΠΑ και δεν τελεσφόρησε (Wright, 2022). Ασφαλώς, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι ο κατακερματισμός στην λειτουργία της τραπεζικής πίστης στις ΗΠΑ περιόρισε και περιορίζει τη δυναμική της εθνικής οικονομίας, κάτι όμως που εν μέρει τουλάχιστον αντισταθμίζεται από τις ιδιαίτερα ανεπτυγμένες αγορές χρήματος (χρηματιστήρια, αγορές ομολόγων) που είναι πολύ πιο ανεπτυγμένες συγκριτικά με τις ευρωπαϊκές.

Αναφορικά με τις εγχώριες πολιτικές κρατικής υποβοήθησης του βιομη-

χανικού κεφαλαίου, στις τρεις χώρες που εκβιομηχανίστηκαν μετά τη ΜΒ, λειτούργησαν θεσμικές δομές με κοινό χαρακτηριστικό τον έντονο κρατικό παρεμβασισμό και σε μη αμιγώς οικονομικές επενδύσεις. Ενώ δηλαδή το κράτος αξιοποιούσε όλα τα χρηματοδοτικά εργαλεία που είχε στην διάθεση του για την ενίσχυση της εθνικής οικονομικής βάσης (επιδοτήσεις, επενδυτικά κίνητρα, κάλυψη εργοδοτικών εισφορών), χρηματοδοτήθηκαν και παρεμβάσεις με εκπαιδευτικό προσανατολισμό αλλά και πολύ μεγάλα έργα υποδομών που ανέπτυξαν τις εθνικές μεταφορές. Αυτά ασφαλώς διαμορφώθηκαν και με βάση τις εθνικές κρατικές και γραφειοκρατικές διευθετήσεις που είχαν διαμορφωθεί. Στις ΗΠΑ, οι παρεμβάσεις αυτές είχαν αποκεντρωμένο χαρακτήρα και διαφοροποιούνταν ανά πολιτεία. Στη Γαλλία αντίθετα, η συγκέντρωση των γραφειοκρατικών δραστηριοτήτων που είχε συντελεστεί από τα χρόνια του Ναπολέοντα, συνέβαλλε σε περισσότερο ενεργό ρόλο από την κεντρική γραφειοκρατία. Τα αποτελέσματα πάντως αυτών των πρωτοβουλιών ήταν εντυπωσιακά και σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσαν τις συνθήκες για την οικονομική ανάπτυξη αυτών των χωρών στον 20ο αιώνα. Για παράδειγμα, τα προγράμματα τεχνικής μαθητείας τα οποία ακόμη λειτουργούν στην Γερμανία, έχουν τις βάσεις τους σε εκείνη την εποχή. Τέλος, οι φυσικές υποδομές που κατασκεύασε το γαλλικό κράτος βοήθησαν σημαντικά στην μεταγενέστερη οικονομική μεγέθυνση της χώρας.

Στις ΗΠΑ, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα εντοπίζεται για πρώτη φορά η χρήση της έννοιας 'αναπτυξιακό κράτος' (Wraight, 2022). Η έννοια αυτή εστιάζει στο επίπεδο εθνικού κράτους και στις στενές, πολύπλοκες και συχνά πειραματικές και συνεπώς με μεγάλο ρίσκο σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε μια οικονομική γραφειοκρατία και το βιομηχανικό κεφάλαιο που υποστηρίζει με διάφορα μέσα, με στόχο την τεχνολογική αναβάθμιση της εγχώριας βιομηχανίας. Οι αναπτυξιακοί στόχοι είναι πολύ πιο φιλόδοξοι από αυτούς που προωθήθηκαν με το πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης. Ο ευρύτερος στόχος είναι η αναβάθμιση της τεχνολογικής καινοτομίας της χώρας σε συγκεκριμένους στρατηγικούς τομείς. Αυτό σημαίνει ότι η βιομηχανική παραγωγή χρειάζεται να προσανατολιστεί σε μη υπαρκτά ή σε ελλιπώς ανεπτυγμένα προϊόντα, προκειμένου να ενισχύσει την εθνική οικονομία. Σε αυτά τα πλαίσια, η οικονομική γραφειοκρατία είναι επιφορτισμένη με την κατανομή ευνοϊκών πιστώσεων (επιχορηγήσεις ή δάνεια με ευμενείς όρους για τις επιχειρήσεις) σε τεχνολογικά προσανατολισμένες επιχειρήσεις που έχουν τις ευνοϊκότερες προοπτικές από αυτή την άποψη. Ο Bloch χρησιμοποιεί τον όρο 'hidden developmental state' ('κρυφό αναπτυξιακό κράτος') για τις ΗΠΑ και εντοπίζει τις ρίζες του στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα.

Ο όρος αναπτυξιακό κράτος όμως ως πιο εξελιγμένη μορφή οικονομικού εθνικισμού έχει χρησιμοποιηθεί κατά βάση για να αποτυπώσει τα ειδικά χαρακτηριστικά της Ιαπωνίας μετά τον Β΄ ΠΠ. Η Ιαπωνία ήταν το πρώτο Ασιατικό κράτος που υιοθέτησε μορφές βιομηχανικής παραγωγής ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Σε αυτή την περίπτωση υπήρξε ταυτόχρονη ανάπτυξη οικονομικού και πολιτικού εθνικισμού, στο πλαίσιο της παλινόρθωσης της Αυτοκρατορίας των Meiji (Jhonston, 1982). Αυτή η πολιτική και θεσμική εξέλιξη συνέβαλλε στη

μετάβαση της Ιαπωνίας στην γεωπολιτική δύναμη που της επέτρεψε να επιδοθεί σε ιμπεριαλιστικές επεκτάσεις μέχρι και τον Β΄ ΠΠ. Η γεωπολιτική ισχύς της Ιαπωνίας βασίστηκε στην εκβιομηχάνιση που πέτυχε κυρίως μεταξύ 1860-1910 ειδικά στις βιομηχανίες σιδήρου και χάλυβα. Για να επιτευχθεί η εκβιομηχάνιση, το κράτος προέβη σε μαζικές δημόσιες δαπάνες στους τομείς των μεταφορών και των επικοινωνιών, στη δημιουργία βιομηχανικών ζωνών και γενικά ευρύτατες παρεμβάσεις με στόχο τον συντονισμό των οικονομικών δρώντων που θα προωθούσαν την εκβιομηχάνιση.

4. Εμπειρικές αποτυπώσεις του οικονομικού εθνικισμού κατά το δεύτερο κύμα εκβιομηχάνισης

Έως τις αρχές του 20ού αιώνα, οι πολιτικές οικονομικού εθνικισμού που είχαν εφαρμόσει ειδικά οι ΗΠΑ και η Γερμανία συνέβαλλαν στο να υπερκεράσουν τη ΜΒ σε όρους βιομηχανικής παραγωγής (Trebilcock, 1981). Η βιομηχανική αυτή ισχύς συνέβαλε στην ενίσχυση της γεωπολιτικής τους θέσης. Όπως δηλαδή ο εθνικός πλούτος ενός κράτους αντικατόπτριζε και την διεθνή του δύναμη, η βιομηχανική ανάπτυξη συνεπάγονταν γεωπολιτική ισχύ. Μετά τον Α΄ ΠΠ όμως, η ανάπτυξη καθεστώτων αυταρχικού πολιτικού εθνικισμού σε ευρωπαϊκές χώρες και η εργαλειοποίηση ακραίων μορφών κρατικού οικονομικού παρεμβατισμού για να νομιμοποιηθούν τα αυταρχικά καθεστώτα, συνέβαλλαν στο να μεταβληθεί εντελώς το νόημα και ο προσανατολισμός του οικονομικού εθνικισμού (Berrend, 2022). Το διεθνές εμπόριο μειώθηκε κατακόρυφα αφού τα περισσότερα κράτη επεδίωκαν την οικονομική αυτάρκεια. Επίσης, αναπτύχθηκε ταύτιση του οικονομικού με τον πολιτικό εθνικισμό, με τον πρώτο να χρησιμοποιείται ως εργαλείο για την αναζωπύρωση και ενίσχυση του δεύτερου. Η διασύνδεση ανάμεσα στον οικονομικό και τον πολιτικό εθνικισμό ειδικά αναφορικά με την πρόθεση για ιμπεριαλιστικές επεκτάσεις, έχει αποτυπωθεί και από σύγχρονη έρευνα (Ince, 2016). Ως αποτέλεσμα, ο όρος απέκτησε αρνητικές συνδηλώσεις και άρχισε να ταυτίζεται με τον ακραίο οικονομικό και πολιτικό προστατευτισμό και τον πολιτικό αυταρχισμό.

Σε γενικές γραμμές, η πλαίσιωση του οικονομικού εθνικισμού με αυτούς τους αρνητικούς όρους, συνέχισε στις αποκαλούμενες Δυτικές δημοκρατίες και μετά τον Β΄ ΠΠ. Το φιλελευθεροποιημένο διεθνές εμπόριο θεσμοθετήθηκε μέσα από τις ρυθμίσεις που ενσωματώθηκαν στην Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (ΓΣΔΕ) το 1944. Παρότι η ΓΣΔΕ δεν απέκτησε ποτέ ουσιαστικά υπερεθνικά χαρακτηριστικά, η διακυβερνητική της λειτουργία επέτρεψε την διαμόρφωση ενός διεθνούς εμπορικού συστήματος με πολύ χαμηλότερα δασμολογικά και άλλα εμπόδια. Ειδικά όμως μετά την δεκαετία του 1970, όπως αναφέραμε στην Εισαγωγή, ο οικονομικός ρόλος του κράτους σταδιακά απαξιώθηκε παρότι συνέχισε να επηρεάζει τους εθνικούς καπιταλισμούς αλλά με διαφορετικούς τρόπους από ότι στις περιπτώσεις αναπτυξιακών κρατών.

Ασφαλώς, το άνοιγμα χωρών και περιφερειακών οργανισμών στο διεθνές εμπόριο συνέχιζε να είναι διαφοροποιημένο. Η πιο εξελιγμένη μορφή περιφερειακής οικονομικής ολοκλήρωσης επιτεύχθηκε στην ΕΕ μετά την καθέρωση της Κοινής Αγοράς το 1992, οπότε καθιερώθηκε η ελευθερία κινήσεων στις λεγόμενες τέσσερις ελευθερίες (εμπορευμάτων, κεφαλαίων, υπηρεσιών, προσώπων). Στο πλαίσιο της Κοινής Αγοράς της ΕΕ διαμορφώθηκε και η μοναδική ουσιαστικά υπερεθνικοποιημένη εξωτερική πολιτική της ΕΕ, η εμπορική πολιτική, η οποία λειτουργεί στην βάση του κοινού δασμολογίου για ολόκληρη την ΕΕ. Είναι σημαντικό να αποτυπωθεί ότι η μορφή που έλαβε η ΕΕ ως εμπορική ένωση μετά το 1992 έχει πολλά κοινά με τα ρυθμιστικά και πολιτικά χαρακτηριστικά που όπως είδαμε είχε προτείνει ο List. Το τοπίο ως προς τον οικονομικό ρόλο του κράτους στη Δύση μεταβλήθηκε σημαντικά μετά την οικονομική κρίση του 2007/08 και ακόμη περισσότερο τα τελευταία έτη. Τις αναλυτικές και εμπειρικές επιπτώσεις που επήλθαν ως αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

Παρότι όμως ο αναπτυξιακός και στρατηγικός οικονομικός ρόλος του κράτους στην υποβοήθηση της βιομηχανικής παραγωγής αμφισβητήθηκε στη Δύση μετά τον Β΄ ΠΠ, δεν ίσχυσε το ίδιο για την Ανατολική Ασία. Η περίοδος μετά τον Β΄ ΠΠ είναι η περίοδος της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης (late industrialisation) μιας σειράς μη Δυτικών κρατών. Οι λεγόμενες Ασιατικές τίγρεις (Νότια Κορέα, Χονγκ Κονγκ, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη), πέτυχαν εκπληκτικές βιομηχανικές επιδόσεις ειδικά μετά την δεκαετία του 1960. Σε αυτές εντάσσεται από την σχετική βιβλιογραφία και η Ιαπωνία, της οποίας η βιομηχανική ανάπτυξη εκτοξεύθηκε από την δεκαετία του 1950.

Συγκεκριμένα, η Ιαπωνία μετά την ταχύτατη εκβιομηχάνιση της που αναλύσαμε στην προηγούμενη ενότητα, υπέστη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή κατά την διάρκεια και ειδικά στα τέλη του Β΄ ΠΠ. Μετά όμως τον Β΄ ΠΠ επέστρεψε σε τροχιές εκτεταμένης οικονομικής ανάπτυξης βασισμένη στην ταχύτατη εκβιομηχάνιση. Μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η Ιαπωνία είχε γίνει η τρίτη ισχυρότερη οικονομία του κόσμου ενώ σήμερα είναι στην πέμπτη θέση. Ασφαλώς, σημαντικός παράγοντας που συνέβαλλε σε αυτή την βιομηχανική επέκταση ήταν η οικονομική στήριξη που έλαβε από τις ΗΠΑ ως κράτος-δορυφόρος στο πλαίσιο του πολέμου της Κορέας.

Παρόλα αυτά, λίγοι πλέον αμφισβητούν τον στρατηγικό και συντονιστικό ρόλο που διαδραμάτισε το κράτος στην κατανομή και διαχείριση αυτών και άλλων εγχώριων πηγών χρηματοδότησης στη χώρα σε αυτή την περίοδο. Το έργο του Johnson (1982) αποτύπωσε τα πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που έλαβε το Ιαπωνικό αναπτυξιακό κράτος. Συγκεκριμένα, ο Johnson υποστήριξε ότι κομβικό ρόλο στην ταχύτατη εκβιομηχάνιση της Ιαπωνίας, διαδραμάτισε η αυτόνομη οικονομική γραφειοκρατία που δημιούργησε το Ιαπωνικό κράτος. Το Υπουργείο Διεθνούς Εμπορίου και Βιομηχανίας (Ministry of International Trade and Industry-MITI) ιδρύθηκε το 1949 και επιφορτίστηκε με τον ρόλο να επαναφέρει την Ιαπωνία στα προπολεμικά επίπεδα βιομηχανικής παραγωγής. Η λει-

τουργία του MITI σηματοδοτεί εντελώς νέες μορφές πολιτικής και διοικητικής πλαισίωσης των εγχώριων βιομηχανικών πολιτικών και των διεθνών εμπορικών σχέσεων. Η κυβέρνηση της Ιαπωνίας παραχώρησε πλήρη πολιτική και διοικητική αυτονομία σε αυτό τον οργανισμό, για όλα τα θέματα που αφορούσαν βιομηχανικές επενδύσεις και διεθνείς εμπορικές σχέσεις.

Ως προς τις βιομηχανικές επενδύσεις, το MITI ήταν επιφορτισμένο με τον συντονισμό δυνητικών επενδυτών και την στρατηγική, στοχευμένη και επιλεκτική οικονομική στήριξη τους αλλά και την παροχή τεχνολογικών πληροφοριών σε τομείς που ενίσχυαν την καινοτομία των εγχώριων βιομηχανιών. Όμως τα οικονομικά εργαλεία που χρησιμοποιούσε το MITI δεν ήταν αντίστοιχα με αυτά που χρησιμοποιούνταν εκείνη την περίοδο σε καθεστώς κεντρικού οικονομικού προγραμματισμού. Η εκβιομηχάνιση που υποβλήθηκε ήταν εξαγωγικά προσανατολισμένη ενώ και οι εμπορικές πολιτικές που ήταν στην αρμοδιότητα του δεν ήταν αποκλειστικά προστατευτικές. Το βιομηχανικό επενδυτικό κεφάλαιο από το εξωτερικό ήταν ευπρόσδεκτο, εφόσον όμως συμμορφώνονταν με τις οικονομικές κατευθύνσεις που παρείχε το MITI. Αυτές ήταν προσανατολισμένες στο να προσφέρουν τα χεγγύα ώστε το πολυεθνικό κεφάλαιο να ενσωματωνόταν στα εθνικά παραγωγικά συστήματα και να λειτουργούσε όχι με γνώμονα την βραχυχρόνια απόσπαση κερδών, αλλά την κερδοφορία του και την βελτίωση των παραγωγικών ικανοτήτων της χώρας στην οποία εγκαθίσταντο. Σε γενικές γραμμές, τα εργαλεία που χρησιμοποιούσε η οικονομική γραφειοκρατία για να υποβοηθή και ρυθμίσει τις βιομηχανικές πολιτικές ήταν πολυδιάστατα. Έλεγχος των τιμών, στενή συνεργασία με τεράστιες επιχειρηματικές ομάδες που δραστηριοποιούνταν σε διαφορετικές επιχειρηματικές δραστηριότητες (keiretsu) αλλά και με το εγχώριο τραπεζικό σύστημα, αυστηρά κριτήρια για την παροχή και κυρίως την συνέχιση χρηματοδότησης των βιομηχανικών επιχειρήσεων, πρόστιμα σε περιπτώσεις επιχειρήσεων που είχαν λάβει κρατική χρηματοδότηση αλλά δεν ακολουθούσαν τις κατάλληλες επιχειρηματικές στρατηγικές σχετικά με την οικονομική αποδοτικότητα τους ήταν κάποια από αυτά. Οι ομαδοποιήσεις που αποκαλούνται keiretsu ήταν οικογενειακά μονοπώλια, τα οποία είχαν μετοχές και επιχειρηματική δράση σε κάθετες και οριζόντιες παραγωγικές αλυσίδες, η οποία τους επέτρεπε να χειραγωγούν τις τιμές για την παραγωγή αλλά και την προσφορά των βιομηχανικών προϊόντων. Επίσης, συνέβαλλαν στην διατήρηση των επιχειρηματικών κερδών από την βιομηχανική παραγωγή στην Ιαπωνική εθνική οικονομία, μέσα από την στενότερη συνεργασία και τεράστια παρουσία που είχαν στο εγχώριο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Τέλος, είχαν την δυνατότητα να συγκρατούν τα εργασιακά αιτήματα και να καθορίζουν τις αμοιβές, δεδομένου ασφαλώς ότι παρείχαν εφόρου ζωής απασχόληση και γενναία ασφαλιστικά προνόμια.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι το αναπτυξιακό κράτος που αναπτύχθηκε στην Ιαπωνία μετά τον Β΄ ΠΠ είχε εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις βιομηχανικές πολιτικές που είχαν υποστηριχθεί από τα κράτη που εκβιομηχάνιστηκαν πριν από τον Α΄ ΠΠ. Αντίθετα από την επικρατούσα αντίληψη στην Δυτική πολιτική οικονομία, η κρατική υποβοήθηση της βιομηχανικής παραγωγής δεν

αποσκοπούσε στην άνευ όρων και προϋποθέσεων διάσωση (bailing-out) μη ανταγωνιστικών εθνικών βιομηχανιών. Η αυτόνομη οικονομική γραφειοκρατία κατένειμε στις ιδιωτικές επιχειρήσεις πιστώσεις και άλλους τύπους ενισχύσεων και επιχειρηματικών συμβουλών με πολύ αυστηρούς χρηματοοικονομικούς όρους. Όμως, η βασικότερη ειδοποιός διαφορά ήταν οι πολύ συγκεκριμένες μορφές που λάμβαναν οι σχέσεις του κράτους και ειδικά του ΜΙΤΙ με το εγχώριο βιομηχανικό κεφάλαιο. Τόσο η νεοκλασική όσο και κριτικές προσεγγίσεις για τις σχέσεις κράτους- επιχειρηματικού κεφαλαίου στην Δύση, αντιμετωπίζουν αυτού του τύπου τις συνέργειες επιφυλακτικά έως εχθρικά. Στην πρώτη περίπτωση θεωρείται ότι αντί οι ιδιώτες επιχειρηματίες να εστιάζουν στις επιχειρηματικές τους στρατηγικές στο πλαίσιο της φιλελεύθερης οικονομίας, επιδιώκουν την επίτευξη προσοδοθηρίας (rent-seeking) από τις κυβερνήσεις. Με τις πιστώσεις και επιχορηγήσεις που δίνει το κράτος σε ιδιώτες επιχειρηματίες, αλλιώνει την φύση της ιδιωτικής αγοράς κατευθύνοντας τις επενδύσεις σε μη καινοτόμες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Από την άλλη, οι πιο κριτικές προσεγγίσεις, θεωρούν δεδομένο ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο εργαλειοποιεί το κράτος για να προωθήσει τα καπιταλιστικά του συμφέροντα. Μέσα από την λεγόμενη 'κρατική σύλληψη' ('state capture'), ιδιώτες επιχειρηματίες επιτυγχάνουν την απόσπαση δημοσίων δαπανών αλλά και ευνοϊκές για τους ίδιους ρυθμιστικές παρεμβάσεις των κυβερνήσεων. Όμως, βλέπουμε ότι οι τρόποι λειτουργίας και οργάνωσης του ΜΙΤΙ και οι σχέσεις του με τους οικονομικούς και κοινωνικούς δρώντες που το περιέβαλαν έπρεπε να αποτυπωθούν από νέα αναλυτικά εργαλεία.

Η έννοια 'εμπεδωμένη αυτονομία' ('embedded autonomy') που πρότεινε ο Evans (1995) για να αποτυπώσει αυτές τις σχέσεις για την περίπτωση της ταχύτατης εκβιομηχάνισης της Νότιας Κορέας που ακολούθησε τις δεκαετίες του 1970 και 1980 επιτυγχάνει ακριβώς αυτό. Ο Evans ενίσχυσε τις εννοιολογικές αποτυπώσεις της Κορεάτικης κρατικά υποβοηθούμενης εκβιομηχάνισης που είχαν προηγηθεί από τους Amsden (1989) και Wade (1990). Αυτές και άλλες μελέτες που κινούνταν σε ανάλογες κατευθύνσεις για τη Νότια Κορέα αλλά και τις υπόλοιπες Ασιατικές τίγρεις, αποτύπωναν τον ιδιότυπο συνδυασμό πολιτικών και εργαλείων που είχαν υιοθετήσει τα αναπτυξιακά κράτη σε αυτές τις χώρες. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της οικονομικής δραστηριότητας δεν αμφισβητήθηκε ποτέ σε αυτές τις χώρες. Αφορούσε τόσο το εθνικό επίπεδο, όπου ο ιδιωτικός τομέας αποτελούσε την βασική πηγή διαμόρφωσης βιομηχανικής παραγωγής αλλά και το διεθνές. Όπως και στην περίπτωση της Ιαπωνίας, οι βιομηχανίες που δημιουργήθηκαν είχαν εξωστρεφή εμπορικό προσανατολισμό και επεδίωκαν την αύξηση της διεθνούς κερδοφορίας τους. Οι επιχειρηματικές στρατηγικές που ακολουθούσαν στο εξωτερικό ήταν ιδιαίτερα επιθετικές και αποσκοπούσαν στην ενίσχυση των βιομηχανικών εξαγωγών τους.

Όμως, ήταν το εθνικό επίπεδο στο οποίο οι βιομηχανικές πολιτικές αυτών των κρατών ανέπτυξαν τις ιδιότυπες σχέσεις που αποτυπώνει η έννοια 'εμπεδωμένη αυτονομία' που αναφέραμε προηγούμενα. Η κλασική αποτύπωση του ρόλου της γραφειοκρατίας από τον Max Weber τονίζει τη σημασία της πολιτικής και

Θεσμικής αυτονομίας που επιτρέπει ένα κράτος στο διοικητικό του βραχίονα, ως βασική παράμετρο που καθορίζει την επιτυχία των δημόσιων πολιτικών. Η οικονομική γραφειοκρατία που διαδραμάτισε τον ρόλο του MITI στην Νότια Κορέα (Economic Planning Board-EPB- Συμβούλιο Οικονομικού Προγραμματισμού) απολάμβανε όντως τα επίπεδα αυτονομίας που ήταν απαραίτητα για την επιτυχή εφαρμογή προγραμμάτων βιομηχανικής πολιτικής. Ταυτόχρονα όμως, ο Evans επισήμανε ότι το EPB είχε αναπτύξει και τις κατάλληλες διασυνδέσεις με τους κοινωνικούς και κυρίως παραγωγικούς δρώντες που την περιέβαλαν και θεώρησε ότι η ποιότητα αυτών των διασυνδέσεων ήταν η καθοριστική παράμετρος για τις επιτυχημένες βιομηχανικές πολιτικές. Οι διασυνδέσεις αυτές δεν είχαν πελατειακά ή αντίστοιχα χαρακτηριστικά, με τα chaebols να διαδραματίζουν αντίστοιχους ρόλους με τα Ιαπωνικά keiretsu. Η παροχή πιστώσεων στα chaebols γινόταν με τρόπους που συνέβαλαν στη μείωση του επενδυτικού ρίσκου αλλά ταυτόχρονα εμπεριείχαν όρους που μείωναν την πιθανότητα ανάπτυξης διαφθοράς.

Αναφορικά με το αποτέλεσμα της κρατικά υποβοηθούμενης εκβιομηχάνισης, η Νότια Κορέα εξειδικεύτηκε σε προϊόντα υψηλής τεχνολογίας. Οι βιομηχανικές πολιτικές που ακολούθησαν συνολικά οι Ασιατικές τίγρεις και η Ιαπωνία βασίστηκαν αρχικά στη μίμηση τεχνολογικών προϊόντων από τη Δύση. Η τεχνολογική ανάπτυξη που είχε επιτευχθεί από τις Δυτικές οικονομίες διαμόρφωσε ένα συνεκτικό πλαίσιο καινοτομίας, το οποίο οι Ασιατικές οικονομίες μπορούσαν να επεκτείνουν. Ασφαλώς, με την πάροδο των ετών, οι τεχνολογικές καινοτομίες των Ασιατικών κρατών συνέβαλαν στον τεχνολογικό μετασχηματισμό των οικονομικών τους επιτευγμάτων και τη μετάβαση σε προϊόντα ανώτερης τεχνολογίας. Παρόλα αυτά, είναι σημαντικό να επιστημονούμε ότι οι τεχνολογικές καινοτομίες που επιτεύχθηκαν από τα Ασιατικά αναπτυξιακά κράτη επωφελήθηκαν από τις ήδη υπάρχουσες τεχνολογικές καινοτομίες.

Συνολικά, το αναπτυξιακό κράτος στις Ασιατικές τίγρεις και στην Ιαπωνία θεωρείται ότι άγγιξε τα όρια του ως πλαίσιο άσκησης βιομηχανικών πολιτικών κατά τη δεκαετία του 1990 (Woo-Cumings, 1999). Η Ασιατική κρίση το 1999 επηρέασε αυτές τις χώρες σε σημαντικό βαθμό. Παρόλα αυτά, είχαν ήδη φτάσει σε ένα παγκόσμια ανταγωνιστικό επίπεδο και τα τεχνολογικά τους προϊόντα ανταγωνίζονταν επάξια στις διεθνείς αγορές τα προϊόντα των χωρών που είχαν εκβιομηχανιστεί πρώτες. Η αποβιομηχάνιση των ΗΠΑ και της ΜΒ τη δεκαετία του 1980 και η μεταστροφή αυτών των οικονομιών προς καινοτομίες στον τομέα των υπηρεσιών σίγουρα συνέβαλε σε αυτή την εξέλιξη. Σε κάθε περίπτωση η υπερεθνικής ισχύς των χωρών της Ανατολικής Ασίας σε οικονομικό αλλά και πολιτικό επίπεδο βασίζεται στην εξαγωγικά προσανατολισμένη βιομηχανική τους βάση.

5. Εμπειρικές αποτυπώσεις του οικονομικού εθνικισμού τα τελευταία 25 έτη

Τα τελευταία 25 περίπου έτη, μια σειρά από χώρες χαμηλού ή μεσαίου εισοδήματος έχουν εφαρμόσει βιομηχανικές πολιτικές στα πρότυπα του

αναπτυξιακού κράτους. Ινδία, Ταϊλάνδη, Βιετνάμ, Μαλαισία, Βραζιλία και κυρίως λόγω πληθυσμακού μεγέθους η Ινδονησία έχουν επιτύχει χαμηλότερα ή υψηλότερα επίπεδα βιομηχανικής παραγωγής και είτε εντάσσονται στις μεσαίου εισοδήματος χώρες ή στις αναδυόμενες οικονομίες. Για λόγους χώρου προφανώς δεν μπορούμε να αναλύσουμε τα επιμέρους χαρακτηριστικά που έλαβαν οι βιομηχανικές πολιτικές σε όλα αυτά τα κράτη. Εστιάζουμε στο πιο σημαντικό Ασιατικό κράτος του οποίου η οικονομία αναπτύχθηκε σε βιομηχανικές βάσεις με εκπληκτικούς ρυθμούς από την δεκαετία του 1980 έως σήμερα, την Κίνα.

Η Κίνα εισήλθε στη δεκαετία του 1980 ως μια χώρα μεσαίου βεληνεκούς και σήμερα είναι η δεύτερη μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο, ενώ σύμφωνα με οικονομικές μετρήσεις μπορεί να θεωρηθεί και η πρώτη (σε όρους αγοραστικής δύναμης του πληθυσμού της). Θεωρούμε ότι δεν είναι αναγκαία η αποτύπωση της εκπληκτικής οικονομικής ανάπτυξης της Κίνας μέσα από συγκεκριμένους δείκτες, οι οποίοι είναι εξάλλου ευρύτερα διαθέσιμοι. Θα επισημάνουμε ότι οι οικονομικοί αυτοί δείκτες είναι εντυπωσιακοί αλλά έχει εκφραστεί δυσπιστία σχετικά με την εγκυρότητα τους και επίσης δεν αποτυπώνουν την συνολική εικόνα αναφορικά με τις αρνητικές επιπτώσεις που επέφερε η τόσο εκρηκτική βιομηχανική καπιταλιστική ανάπτυξη. Οι χωρικές ανισότητες ανάμεσα στις παραλιακές περιοχές της χώρας και αυτές της ενδοχώρας ήταν πολύ υψηλές ειδικά έως το 2010 (Rolf, 2021). Επίσης η χώρα έχει δεχθεί επικρίσεις αναφορικά με περιβαλλοντικά ζητήματα, με αρκετούς ειδικούς να θεωρούν ότι δεν έχει κάποια συνεκτική πολιτική για το ζήτημα. Τέλος, το δημογραφικό αποτελεί σημαντικό πρόβλημα, το οποίο οδήγησε στην κατάργηση της 'πολιτικής του ενός παιδιού' το 2015. Ασφαλώς, αυτού του τύπου οι αρνητικές επιπτώσεις είναι κοινές σε όλα τα κράτη που εκβιομηχανίστηκαν με γρήγορους ρυθμούς αλλά και στα ήδη εκβιομηχανισμένα κράτη.

Στο παρόν άρθρο εστιάζουμε στον ρόλο του κράτους στην υποβοήθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης. Από αυτή την άποψη οι περισσότεροι μελετητές που προέρχονται από την πολιτική οικονομία υιοθετούν την άποψη ότι στην Κίνα το κράτος διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο στην υποβοήθηση της εκβιομηχάνισης από την δεκαετία του 1980 και έπειτα. Κρατικός καπιταλισμός, αυταρχικός καπιταλισμός, Σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς, τεχνολογικός εθνικισμός είναι ορισμένοι μόνο από τους όρους που έχουν προταθεί για να αποτυπώσουν τον ιδιότυπο οικονομικό εθνικισμό που ακολουθούν οι Κινεζικές κυβερνήσεις. Η πληθώρα από αναλυτικά πλαίσια που αφορούν τις σχέσεις κράτους-αγοράς και επιδιώκουν να εξηγήσουν την Κινεζική οικονομική ανάπτυξη γενικά και τους τεχνολογικούς μετασχηματισμούς που έχει επιτύχει τα τελευταία 10 έτη η χώρα, εξηγείται από το ότι δεν υπάρχει τομέας οικονομικής πολιτικής στον οποίο το Κινεζικό κράτος να μην έχει παρουσία. Από τους πιο εμφανείς, δηλαδή την κρατική ιδιοκτησία επιχειρήσεων, την άσκηση εθνικά προσανατολισμένων νομισματικών και συναλλαγματικών πολιτικών, την δανειοδότηση επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, τον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής, τις ενεργειακές πολιτικές, έως τις πιο εξειδικευμένες όπως επενδύσεις σε έρευνα και τεχνολογία, το Κινεζικό κράτος διαδραματίζει κάποιον ρόλο. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση της Κίνας είναι

ότι ο οικονομικός εθνικισμός είναι προσανατολισμένος στην ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής όχι μόνο μέσα από εθνικά προσανατολισμένες βιομηχανικές πολιτικές. Οι εξωτερικές επενδυτικές πολιτικές που εφαρμόζει η Κίνα τα τελευταία χρόνια στην Αφρική (Xinying, 2023) και την Λατινική Αμερική (Kaplan, 2021), έχουν συγκεντρώσει σημαντικό κομμάτι της έρευνας. Σε αυτές προστίθενται και οι μελέτες που αφορούν το τεράστιο επενδυτικό έργο που έχει τον ευρύ τίτλο 'Belt and Road Initiative'. Οι εξωτερικές επενδυτικές, εμπορικές και αναπτυξιακές πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει το Κινεζικό κράτος, αποσκοπούν στην ενίσχυση της γεωπολιτικής ισχύος του αλλά και στην ενίσχυση της εθνικής Κινεζικής οικονομίας.

Οι μελέτες που αφορούν τον διεθνή οικονομικό ρόλο της Κίνας καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αυτός έχει αρκετές διαφορές συγκριτικά με τους τρόπους με τους οποίους αλληλοεπιδρούσαν οι Δυτικές αποικιοκρατικές δυνάμεις με τις χώρες που αποίκιζαν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η Κίνα αποτελεί έναν διεθνή φιλανθρωπικό δρώντα. Εκτός από το φυσικό περιεχόμενο των επενδύσεων, οι οποίες συνδυάζουν-ως ένα βαθμό- τα Κινεζικά οικονομικά συμφέροντα με τις αναπτυξιακές ανάγκες των χωρών όπου γίνονται οι επενδύσεις, οι όροι και τα μέσα με τα οποία το Κινεζικό κράτος επιλέγει να εμπλακεί με χώρες χαμηλότερου εισοδήματος διαφοροποιούν την διεθνή Κινεζική παρουσία.

Συγκεκριμένα, μία από τις μελέτες που αναφέραμε για τον διεθνή οικονομικό ρόλο της Κίνας χρησιμοποιεί τον όρο 'υπομονετικό κεφάλαιο' που είδαμε και προηγούμενα για τις Συντονισμένες Οικονομίες της Αγοράς, προκειμένου να εννοιολογήσει τους όρους με τους οποίους παρέχει πιστώσεις σε χώρες της Λατινικής Αμερικής η Κίνα. Σε αυτή την περίπτωση, η έννοια αυτή αφορά ευνοϊκότερους όρους δανεισμού, απουσία σκληρών και άκαμπτων αιρεσιμοτήτων (conditionalities) και μεγαλύτερη ανοχή στο επενδυτικό ρίσκο (Kaplan, 2021).

Το υπομονετικό κεφάλαιο που αποτυπώνει τους τρόπους αλληλεπίδρασης κράτους-αγοράς στις εξωτερικές επενδύσεις της Κίνας αποτελεί χαρακτηριστικό του ιδιότυπου αναπτυξιακού κράτους που λειτουργεί και στο εσωτερικό της χώρας. Σύμφωνα με τους Karagiannis κ.ά. (2021), το Κινεζικό αναπτυξιακό κράτος δανείστηκε πολλά χαρακτηριστικά από τα αντίστοιχα που λειτούργησαν στις Ασιατικές χώρες που εξετάσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Ο εξαιρετικά επιλεκτικός και στρατηγικός τρόπος αποτύπωσης των εθνικών βιομηχανιών στις οποίες επιλέγει να επενδύσει το Κινεζικό κράτος είναι ένα από αυτά. Λειτουργώντας στην βάση πολύ δεσμευτικών πενταετών αναπτυξιακών προγραμμάτων, μέρος της τεράστιας Κινεζικής γραφειοκρατίας, η οποία λειτουργούσε στην Κινεζική αυτοκρατορία πολύ νωρίτερα από τις ευρωπαϊκές, επιλέγει συγκεκριμένους τομείς βιομηχανικής δραστηριότητας στους οποίους επενδύει, με στόχο την δημιουργία συγκριτικού πλεονεκτήματος. Το πρόβλημα της αυτονομίας της γραφειοκρατίας από μη αναπτυξιακά προσανατολισμένα οικονομικά συμφέροντα επιλύεται στην Κίνα ευκολότερα από τις υπόλοιπες Ασιατικές χώρες λόγω του αυταρχικού συστήματος διακυβέρνησης. Η μεγάλη πλειοψηφία του 'ιδιωτικού' βιομηχανικού κεφαλαίου είναι και μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας (ΚΚΚ) ή έχουν πολύ στενές σχέσεις με αυτό. Ως εκ τούτου, επιλύονται τα προβλήματα συνεννόησης

και προσπάθειας εύρεσης κοινών λύσεων ανάμεσα σε κρατικούς και ιδιωτικούς δρώντες. Με ανάλογους τρόπους επιλύονται και τα εργατικά αιτήματα αφού το ΚΚΚ συνεχίζει να θεωρεί ότι εκπροσωπεί τα εργατικά στρώματα.

Ένα ιδιότυπο χαρακτηριστικό του Κινεζικού αναπτυξιακού κράτους αποτελεί η αποκεντρωμένη φύση του. Χωρίς να υπάρχει κάποια επίσημη ομοσπονδιακή κρατική δομή, το τεράστιο έδαφος της χώρας έχει επιβάλλει την ισχυρή αποκέντρωση των γραφειοκρατικών διαδικασιών (Knight, 2014). Με αυτό τον τρόπο ενισχύεται η αίσθηση συμμετοχής από τα περιφερειακά και τοπικά πληθυσμιακά στρώματα. Αυτού του τύπου η αποκέντρωση εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην αγροτική παραγωγή την δεκαετία του 1990 και αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιτυχημένη από την άποψη της ευρείας συμμετοχής τοπικών αγροτικών παραγωγών στα κρατικά επενδυτικά προγράμματα (ο.π.). Η γραφειοκρατική αποκέντρωση δεν έχει πάντα τα χαρακτηριστικά με τα οποία την συνδέουμε στην Δύση. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει συστηματική δημοσιονομική αποκέντρωση, ούτε οι περιφερειακές και τοπικές αυτοδιοικήσεις είναι γραφειοκρατικά αυτόνομες από το κεντρικό κράτος. Παρόλα αυτά, το κεντρικό κράτος έχει διαμορφώσει ένα αποδοτικό αποκεντρωμένο σύστημα οικονομικής οργάνωσης μέσα από τον ορισμό δημοτικών διοικητικών δρώντων, οι οποίοι επιβλέπουν και εφαρμόζουν αναπτυξιακά προγράμματα για την περιοχή ελέγχου τους. Ταυτόχρονα, ένα σύστημα ιδιότυπων τοπικών πελατειακών σχέσεων βάσει του οποίου γίνονται οι προσλήψεις των περιφερειακών αρχών, στη βάση όμως καταγεγραμμένων κριτηρίων αξιολόγησης ανάλογα με τα επίπεδα επίτευξης των αναπτυξιακών στόχων που θέτει το κεντρικό κράτος, λειτουργεί ως επιπλέον μηχανισμός παροχής κινήτρων (ο.π.).

Παράλληλα, το Κινεζικό κράτος έχει προβεί σε μαζικές δημόσιες επενδύσεις όχι μόνο σε βιομηχανικούς τομείς αλλά και σε δημόσιες υποδομές, οι οποίες διευκολύνουν τις επενδύσεις. Ειδικά τα χρόνια που ακολούθησαν την οικονομική κρίση του 2007/08, η Κίνα εφάρμοσε αντικυκλικές οικονομικές πολιτικές βασισμένες στις δημόσιες επενδύσεις κυρίως στις μεγάλες υποδομές. Οι επενδύσεις αυτές -παράλληλα με τις υπόλοιπες κρατικές δαπάνες- συνέβαλλαν στο να προστατέψουν την Κινεζική οικονομία από τις επιπτώσεις της κρίσης. Ασφαλώς αυτό ήταν εφικτό λόγω του ότι το χρηματοπιστωτικό σύστημα ελέγχεται πλήρως από το Κινεζικό κράτος, συνεπώς μπορεί να χρηματοδοτεί επεκτατικά δημοσιονομικά προγράμματα.

Τα περιορισμένα αρνητικά αποτελέσματα που είχε η κρίση του 2007/08 στην Κίνα ήταν επίσης αποτέλεσμα του τεχνολογικού εθνικισμού που υιοθέτησε το κράτος ως μέρος του αναπτυξιακού κράτους. Περνώντας από το στάδιο της τεχνολογικής μίμησης μέχρι τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, στο στάδιο της παγκόσμια ανταγωνιστικής τεχνολογίας, το Κινεζικό αναπτυξιακό κράτος χρηματοδοτεί έκτοτε όλο και περισσότερα προγράμματα στον τομέα της έρευνας και της τεχνολογίας (Wen Lei, 2023). Παρόμοια με τα Ιαπωνικά βιομηχανικά προϊόντα που στα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης της χώρας τα οποία δεν απολάμβαναν το ίδιο κύρος με τα Δυτικά, κατάσταση που άλλαξε ριζικά από την δεκαετία του 1990, τα Κινεζικά τεχνολογικά προϊόντα ανταγωνίζονται πλέον τα αντίστοιχα των ΗΠΑ.

Η οικονομική ανάπτυξη της Κίνας και ο μετασχηματισμός της τεχνολογικής της παραγωγής σε βιομηχανικά προϊόντα υψηλής τεχνολογίας έχουν συμβάλει στην εμπορική αντιπαράθεση που μαίνεται ανάμεσα στην χώρα και στις ΗΠΑ. Οι ΗΠΑ θεώρησαν ότι η Κίνα χρησιμοποιεί αθέμιτες εμπορικές πρακτικές προκειμένου να ενισχύσει την εγχώρια παραγωγή της και να αποθαρρύνει τις εισαγωγές. Από το 2018 ξεκίνησε ένας εμπορικός πόλεμος ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις με αμοιβαία επιβολή δασμών. Οι μεταστροφές στις εμπορικές πολιτικές των ΗΠΑ είναι προς την κατεύθυνση του να μεταβληθούν οι ιδεολογικές και ρητορικές συνθήκες που αναπαράγονταν τα προηγούμενα χρόνια σχετικά με την ανάγκη πλήρους φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου. Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι ΗΠΑ δεν σταμάτησαν ποτέ να χρηματοδοτούν αφειδώς την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή από την οποία μάλιστα προέκυψαν και όλες σχεδόν οι τεχνολογικές καινοτομίες που μετέπειτα αναπτύχθηκαν εμπορικά από τους τεχνολογικούς κολοσούς (Mazzucato, 2015).

Προς την κατεύθυνση μεταστροφής του ευρύτερου ιδεολογικού κλίματος αναφορικά με την αναγκαιότητα των κρατικών παρεμβάσεων στην εγχώρια βιομηχανία είναι και το πρώτο πρόγραμμα κρατικών ενισχύσεων στην εγχώρια βιομηχανία εκτός του 'κρυφού' αναπτυξιακού κράτους. Το πρόγραμμα Inflation Reduction Act (IRA) αποτελεί το πρώτο πρόγραμμα ευρύτατης κρατικής χρηματοδότησης των Αμερικανικών επιχειρήσεων που εκπονήθηκε μετά την δεκαετία του 1980. Ενισχύει Αμερικανικές επενδύσεις προς την κατεύθυνση αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης και μετασχηματισμού της ενεργειακής παραγωγής. Αφορά άμεσες επιχορηγήσεις (grants) και δάνεια (loans) που ενδέχεται να φτάσουν τα 700 δισεκατομμύρια δολάρια. Είναι αξιοσημείωτο πάντως ότι παρότι πρόκειται για ένα ξεκάθαρο πρόγραμμα ενίσχυσης της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής στους δύο τομείς που αναφέραμε, η ονομασία που του δόθηκε αλλά και η πολιτική επιχειρηματολογία που το συνόδεψε είναι τουλάχιστον παραπλανητικά. Δίνεται η εντύπωση ότι πρόκειται για ένα πρόγραμμα μείωσης του πληθωρισμού των ΗΠΑ ενώ στην πραγματικότητα αποτελεί ξεκάθαρη βιομηχανική πολιτική, η οποία βάσει της μονεταριστικής ιδεολογίας που έχει επικρατήσει στις ΗΠΑ ενδέχεται να συμβάλει στην αύξηση και όχι την μείωση των ποσοστών πληθωρισμού. Από αυτή την άποψη παρατηρούμε ότι η έννοια 'κρυφό αναπτυξιακό κράτος' συνεχίζει να αποτελεί την πιο κατάλληλη για να πλαισιώσει τις βιομηχανικές και εμπορικές πολιτικές των ΗΠΑ. Παρόλα αυτά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο οι συνεχείς αυξήσεις στους εμπορικούς δασμούς των ΗΠΑ στις εισαγωγές από την Κίνα όσο και το IRA αποτελούν αποκρίσεις δημόσιας πολιτικής της κυβέρνησης των ΗΠΑ προκειμένου να περιορίσουν την αναπτυξιακή δυναμική της Κίνας.

Αντίστοιχα αλλά όχι παρόμοια χαρακτηριστικά έχει ο διάλογος αλλά και οι πολιτικές αποφάσεις αναφορικά με την εγχώρια και εμπορική προστασία της βιομηχανικής παραγωγής και στην ΕΕ. Όπως αναφέραμε, από το 1992 και το άνοιγμα της Κοινής Αγοράς, η ΕΕ αποτέλεσε σημαντικό διεθνικό δρώντα προώθησης του απόλυτα φιλελευθεροποιημένου εμπορίου τόσο ανάμεσα στα κράτη μέλη, όσο και ανάμεσα στην ΕΕ και τον υπόλοιπο κόσμο. Ως προς το τελευταίο, είναι χαρακτηρι-

στικό ότι η εμπορική πολιτική αποτελεί ουσιαστικά την μοναδική πολιτική με χαρακτηριστικά εξωτερικής πολιτικής που διαθέτει ομοσπονδιακά χαρακτηριστικά στην ΕΕ. Κατά τα άλλα, οι εθνικές βιομηχανικές πολιτικές ουσιαστικά κατέστησαν έκνομες μέσα από την κατάργηση των κρατικών ενισχύσεων ενώ οι εξελίξεις που αφορούν την πολιτική ενοποίηση στην ΕΕ δεν έφτασαν ποτέ σε σημείο που να δικαιολογείται κάποια αισιοδοξία σχετικά με μια χρηματοδοτημένη από πόρους της ΕΕ βιομηχανική πολιτική. Το κλίμα αυτό μεταβλήθηκε από την έλευση της πανδημίας, οπότε φάνηκε ότι η ΕΕ υιοθέτησε διαφορετικές πολιτικές αποκρίσεις στην οικονομική κρίση που επήλθε συγκριτικά με την προηγούμενη κρίση του 2007/08. Η υιοθέτηση ακραίων περιοριστικών δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών που πλαισίωναν τις οικονομικές αποκρίσεις της ΕΕ στην κρίση του 2007/08 φαίνεται να έδωσαν τη θέση τους σε ένα πλέγμα δημόσιων πολιτικών που άφηναν πολύ μεγαλύτερο περιθώριο για δημοσιονομική επέκταση. Το Temporary State Aid Framework, η ενεργοποίηση της ρήτρας διαφυγής από τα περιοριστικά μέτρα του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης και ασφαλώς η υιοθέτηση του Ταμείου Ανάκαμψης σηματοδότησαν ευρύτερες αλλαγές προς την υιοθέτηση αντικυκλικών μέτρων από την ΕΕ. Ο πόλεμος στην Ουκρανία επέκτεινε την περίοδο κατά την οποία λειτούργησαν τα δύο πρώτα έκτακτα μέτρα αλλά από το 2024 η ΕΕ έχει επιστρέψει ουσιαστικά στο περιοριστικό δημοσιονομικό και νομισματικό προσανατολισμό που χαρακτήριζε την οικονομική της διακυβέρνηση. Οι συζητήσεις αυτές ασφαλώς δεν ήταν προς την κατεύθυνση της προώθησης της αναγκαιότητας εκπόνησης κάποιας συνεκτικής βιομηχανικής πολιτικής. Παρόλα αυτά μετά ειδικά από τον πόλεμο στην Ουκρανία και τις τεράστιες επιπτώσεις που αυτός επέφερε στην ενεργειακή αυτονομία της ΕΕ, η σημασία ανάπτυξης μέτρων ενίσχυσης της ευρωπαϊκής βιομηχανικής παραγωγής προς την κατεύθυνση της ενεργειακής απεξάρτησης από τη Ρωσία εντάθηκαν. Στην Έκθεση Letta για την Κοινή Αγορά που δημοσιοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2024 γίνεται μεταξύ άλλων αναφορά στην αναγκαιότητα κοινής χρηματοδότησης κάποιου τύπου βιομηχανικής πολιτικής από την ΕΕ. Παράλληλα, η αύξηση των χρηματοδοτήσεων της αμυντικής βιομηχανίας της ΕΕ μέσα από την ενίσχυση της European Defence Agency ίσως αποτελεί κάποιο δείγμα πολιτικής βούλησης έμμεσης χρηματοδότησης της ευρωπαϊκής καινοτομίας και τεχνολογίας στα πρότυπα του 'κρυφού' αναπτυξιακού κράτους των ΗΠΑ. Σε κάθε περίπτωση, οι ρητορικές μεταστροφές και τα μέτρα δημόσιων πολιτικών που αναλήφθηκαν μετά το 2020 σηματοδοτούν μια διάθεση για ενίσχυση της βιομηχανίας της ΕΕ. Από την άλλη, οι αντιφάσεις που προκύπτουν από την παράλληλη λειτουργία υπερεθνικών και διακυβερνητικών πολιτικών αποφάσεων στην ΕΕ, έχει ήδη αφήσει σημαντικό αποτύπωμα και σε αυτές τις εξελίξεις. Τόσο στην Γερμανία όσο και στη Γαλλία, έχουν ήδη αναληφθεί εκτεταμένες βιομηχανικές πολιτικές που επιδιώκουν την ενίσχυση των εγχώριων βιομηχανιών τους. Αυτές έχουν μόνο χρηματοδοτικό προσανατολισμό καθότι η επιβολή εμπορικών δασμών ουσιαστικά απαγορεύεται από την Κοινή Αγορά.

6. Συμπεράσματα

Μετά από μια μακρά περίοδο επικράτησης του φιλελευθερισμού στο ρητορικό επίπεδο, το ερευνητικό ενδιαφέρον για τον οικονομικό ρόλο του κράτους έχει επανέλθει. Είδαμε στο άρθρο ότι οι ρόλοι που μπορεί να διαδραματίσει το κράτος στην υποβοήθηση της εκβιομηχάνισης μιας χώρας αποτέλεσαν κεντρικό σημείο μελέτης στην κλασική πολιτική οικονομία μέσα από τις συζητήσεις περί οικονομικού εθνικισμού. Εμπειρικά, είδαμε ότι όλες οι χώρες που εκβιομηχανίστηκαν τόσο με το πρώτο όσο και με το δεύτερο κύμα εκβιομηχάνισης, το πέτυχαν μέσα από ένα ιδιότυπο συνδυασμό δασμολογικών πολιτικών και ενίσχυσης της εγχώριας βιομηχανίας. Το κράτος αποδείχθηκε ιδιαίτερα προσαρμοστικό στις παραγωγικές και ευρύτερες οικονομικές μεταστροφές. Σε όλη την διάρκεια του 20ου αιώνα συνέχισε να διαδραματίζει σημαντικούς ρόλους στα κράτη που πέτυχαν εξαγωγικά προσανατολισμένη βιομηχανική ανάπτυξη.

Το αναπτυξιακό κράτος της Κίνας όμως είναι το περισσότερο πολύπλοκο από τα προηγούμενα και αυτό που παρουσιάζει τις μεγαλύτερες προκλήσεις στην μελέτη του. Αυτό συμβαίνει διότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στους τρόπους με τους οποίους εννοιολογούνται κομβικές έννοιες στην πολιτική οικονομία στην Δύση και στην Ασία, και ειδικότερα στην Κίνα. Η έλλειψη πολιτικής δημοκρατίας στην Κίνα αδιαμφισβήτητα αποτελεί ένα ζήτημα που δικαιολογημένα συγκεντρώνει επικρίσεις από την Δύση. Παρόλα αυτά, η οικονομική ισχύς της Κίνας συνεχίζει να ενισχύεται και τα τελευταία έτη έχει λάβει τεχνολογικές διαστάσεις που καθιστούν την Κινέζικη παραγωγή παγκόσμια ανταγωνιστική σε ποιοτικούς όρους και όχι μόνο λόγω χαμηλού κόστους. Παράλληλα, είδαμε εν συντομία ότι οι ΗΠΑ έχουν ήδη αναπτύξει συνεκτικές δασμολογικές πολιτικές έναντι των εισαγωγών από την Κίνα. Αυτές συνοδεύονται από ένα τεράστιο πακέτο άμεσης ή έμμεσης ενίσχυσης της Αμερικανικής βιομηχανίας. Στην ΕΕ είδαμε επίσης εν συντομία ότι οι συζητήσεις για την ανάγκη ενίσχυσης της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής έχουν επιστρέψει ενώ οι αποκρίσεις δημόσιων πολιτικών στην πανδημία είχαν επεκτατικό χαρακτήρα αντίθετα από τις περιοριστικές πολιτικές που υιοθετήθηκαν στην κρίση της Ευρωζώνης. Συνεπώς, τα τρία μεγαλύτερα οικονομικά μπλοκς του πλανήτη έχουν ήδη μετασχηματίσει τις εγχώριες και εμπορικές τους πολιτικές προς διαφοροποιημένες μορφές οικονομικού εθνικισμού. Οι γεωπολιτικές αποτυπώσεις που έχουν αυτές οι εξελίξεις είναι προφανώς πολύ σημαντικές. Από αυτή την άποψη, η έρευνα που θα εξελίξει τις εμπειρικές αποτυπώσεις του οικονομικού εθνικισμού στο σύγχρονο ασταθές οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον αναμένεται να αποφέρει επιπλέον γνώση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Amsden A. (1989) *Asia's next giant: South Korea and late industrialisation*. Oxford: Oxford University Press
- Bairoch, P. (1993) *Economics and World History. Myths and paradoxes*. Chicago: The University of Chicago Press
- Berrend, I. (2022) Economic Nationalism in historical perspective. Στο: Pickel, A. (επιμ.) *Handbook of Economic Nationalism*. Cheltenham: Edward Elgar
- Bloch, J. (2008) Swimming against the current: the rise of a hidden 'developmental state' in the United States. *Politics and Society* 36, 3: 169-206
- Bourgine, H. (2022) The Mercantilists and Physiocrats. Στο: Bourgine and Rochon, L.P. (επιμ.) *A brief history of economic thought*. Cheltenham: Edward Elgar
- Cardoso, J. και Psalidopoulos, M. (επιμ.) (2016) *The German Historical School and European Economic thought*. London: Routledge.
- Clift, Ben. (2007) French Corporate Governance in the New Global Economy: Mechanisms of Change and Hybridisation within Models of Capitalism. *Political Studies* 55, no.3: 546-67
- Clift, B. (2021) *Comparative Political Economy. States, Markets and Global Capitalism*. London: Red Globe
- Cohen, S.S. και DeLong, J. (2016) *Concrete economics: the Hamilton approach to economic growth and policy*. Harvard Business Review Press
- Deeg, R., Hardie, I. και Maxfield, S. (2016) What is Patient Capital, and Where does it Exist? *Socioeconomic Review*, 14, 4:615-625
- Di Carlo, D. και Schmitz, L. (2023) Europe first? The rise of EU industrial policy promoting and protecting the Single Market. *Journal of European Public Policy*, 30, 10: 2063-2096
- Garcia, H. και Tan, J. (2020) *Deglobalisation in the context of United States-China decoupling*. Bruegel: Policy Contributions 4047
- Garrard, G. (2022) *The return of the state. And why it is essential for our health, wellbeing and happiness*. Yale: Yale University Press
- Ha-Joon Chang (2002) *Kicking away the ladder. Development strategy in historical perspective*. London: Anthem Press.
- Helleiner, E. (2021a) The diversity of economic nationalism. *New Political Economy*, 26, 2:229-238.
- Helleiner, R. (2021b) *The neo-mercantilists. A Global intellectual history*. Ithaca: Cornell University Press

- Holm A. (2018) *The Development of Cartel Theory between 1883 and the 1930s – from International Diversity to Convergence*. Hildesheim: Universitätsverlag
- Hua, L. (επιμ.) (2022) *The political logic of the US-China trade war*. London: Lexington
- Ince, O. (2016) Friedrich List and the Imperial origins of the national economy. *New Political Economy*, 21, 4: 380-400.
- Johnson, Ch. (1982) *MITI and the Japanese economic miracle: the growth of industrial policy, 1925-1975*. Stanford: Stanford University Press
- Kaplan, S. (2021) *Patient capital. The political economy of Chinese finance in the Americas*. Cambridge: Cambridge University Press
- Karagiannis, N.κ.ά.. (2021) Growth and development of China: a developmental state with Chinese characteristics. *Forum for Social Economics*, 50, 3: 257-275
- Lei, Ya-Wen (2023) *The Gilded Cage: Technology, Development, and State Capitalism in China*. Princeton: Princeton University Press
- List, Friedrich (1856) *National System of Political Economy*, Vols I-IV. Memphis, TN: Lippincott
- Magliulo, A. (2022) *A History of European economic thought*. London: Routledge.
- Mazzucato M. (2015) *The entrepreneurial state: Debunking public vs. private sector myths*. London: Anthem Press
- Menz, G. (2017) *Comparative Political Economy. The contours of a subfield*. Oxford: Oxford University Press
- Πετρόπουλος, Η. (2023) Παγκόσμιες αλλαγές, αναδυόμενες δυνάμεις και η δυναμική της περιφερειακής ολοκλήρωσης στον Παγκόσμιο Νότο. *Περιφέρεια*, 16(6): 33-53
- Pickel, A. (επιμ.) (2022) *Handbook of Economic Nationalism*. Cheltenham and Camberley: Edward Elgar
- Polanyi K. (1944) *The Great Transformation. The origins of our times*. New York: Farrar & Rinehart
- Rolf, S. (2021) *China's uneven and combined development*. London: Palgrave
- Roncaglia, A. (2005) *The Wealth of ideas. A history of economic thought*. Cambridge: Cambridge University Press
- Suesse, M. (2023) *The Nationalist dilemma. A Global History of Economic Nationalism 1776-present*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Tooze, A. (2021) *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*. London: Penguin
- Trebilcock, C (1981) *The industrialization of the Continental Powers, 1780–1914*. New York: Longman.
- Xinying, W. (2023) *China's aid, trade and investment to Africa*. London: Routledge
- Vaggi, G. και Groenewegen, P. (2014) *A concise history of economic thought. From mercantilism to monetarism*. London: Palgrave Macmillan.
- Wade, R. (1990) *Governing the market: Economic theory and the role of Government in East Asian industrialization*. Princeton: Princeton University Press.
- Wendler, E. (2023) *The political economy of Friedrich List*. Berlin: Springer
- Woo- Cumings, M. (επ.μ.) (1999) *The developmental state*. Ithaca: Cornell University Press
- Wraight, T. (2022) Making America Great (the first time): US economic nationalism in historical perspective. *Nations and Nationalism* 88: 66-81
- Zysman, J. (1983) *Government, Markets and Growth: Financial Systems and the Politics of Industrial Change*. Ithaca: Cornell University Press.